

Кырг.
2020-31

И
С

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Дж. АЛЫШБАЕВ атын. ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д.08.18.572

Кол жазма укугунда
УДК: 330.34.014.2

Джаманкулов Болот Сапарович

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨНӨР ЖАЙ САЯСАТЫ:
ТАРЫХЫЙ-ЭКОНОМИКАЛЫК АНАЛИЗ**

08.00.01 – экономикалык теория

экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алууга
диссертациянын

Авторефераты

Бишкек – 2019

96

Иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын акад. Дж.Алышбаев атындагы Экономика институтунун, «Өнүгүп жаткан экономиканын теориялык негиздери» бөлүмүндө аткарылды

Илимий кеңешчиси:

Койчубе Турар Койчубевич
экономика илимдеринин доктору, профессор, КРдин УИАнын академиги, КРдин УИАнын Дж. Алышбаев атын. Экономика институтунун «Дисциплиналар аралык теория-методологиялык изилдөөлөр» бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттери:

Каюмов Нуриддин Каюмович
экономика илимдеринин доктору, профессор, ТРдин ИАнын академиги, ТРдин ИАнын Экономика жана демография институтунун «Экономиканын реалдуу сектору» бөлүмүнүн башчысы

Расулев Алишер Файзинович
экономика илимдеринин доктору, профессор, Ташкент мамлекеттик экономикалык университетинин «Экономикалык теория» кафедрасынын профессору

Бровка Наталья Анатольевна
экономика илимдеринин доктору, профессор, РФнын биринчи президенти Б.Н. Ельцин атын. Кыргыз-Орус Славян университетинин «Экономикалык теория» кафедрасынын башчысы.

Жетектөөчү уюм:

Казах Республикасынын Билим берүү министрлигинин Илим комитетинин Экономика институту, «Ааламдашуу жана экономикалык саясат» бөлүмү, дарег: 050010, Казах Республикасы, Алматы ш., Курмангазы көч. 29.

Диссертациялык иш, 2019-жылдын 26-декабрында саат 14.00до КРдин УИАнын акад. Дж. Алышбаев атын. Экономика институтунда доктордук(кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.08.18.572-диссертациялык кеңештин отурумунда корголот. Дарег: Бишкек ш., Чүй проспекти 265 а.

Диссертация менен КРдин УИАнын акад. Дж. Алышбаев атын. Экономика институтунун (дарег: Бишкек ш., Чүй проспекти 265 а.) жана Кыргызстандын Эл аралык университетинин (дарег: Бишкек ш., Чүй проспекти 255) китепканаларынан жана ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан: <http://inec.kg/dissovet/> танышууга болот.

Автореферат 2019-ж. 26-ноябрында жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы экономика илимдеринин кандидаты

Оторчиева А.Ж.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Өнөр жай саясаты өзүнүн пайда болгон учурунан баштап эле бүгүнкү күнгө чейин улуттук экономиканын атаандашуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги куралы болуп келет. Мына ошондуктан өнөр жай саясатынын маселелерине карата кызыгуу, өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөр тарабынан туруктуу болуп келиши бекеринен эмес. Командалык экономиканын өнөр жай саясаты, коомдук түзүлүштүн фундаменталдуу негиздеринен логикалык жаралып, кыска мөөнөт аралыгында СССРде индустриализацияны жүргүзүүгө мүмкүн кылган. Бирок, ушундай болсо да ал саясатта улуттук кызыкчылыктардын эске алынбашы, улуттар аралык мамилени каатчылыка учуратып, СССРдин тарап кетишине себеп болгон. Социалистик өнөр жай саясатынын артыкчылыктары Кыргызстан жаңы коомдук түзүлүшкө өтүп, эгемдүүлүккө ээ болгон учурда кемчиликтерге айланган жана мыйзам ченемдүү көрүнүш катары өлкө деиндустриализацияланып, трансформациялык төмөндөө болду. Ага карата өкмөт тарабынан кабыл алынган иш-чаралар социалистик менталитеттин рудименттери менен аныкталып, кырдаалды андан ары курчуткан.

Бүгүнкү күндө экономикасы трансформацияланган өлкөлөрдө өнөр жай саясатына байланыштуу көйгөйлөр өтө курч мүнөзгө ээ. Жалпыбызга маалым болгондой контент, башкы максаттар жана экономикалык өсүштүн драйверлери тарыхый шарттар менен бирге өзгөрөт. Азыркы учурда Кыргызстандын экономикасынын ички жана сырткы шарттарын ачык-айкын чагылдырган өнөр жай саясатын түзүү көйгөйү барган сайын актуалдуу болуда. Өнөр жай саясаты, жалгыз гана экономикалык өсүштү тездетүү көз карашы менен гана каралбастан ошондой эле инклюзивтүү, туруктуулук жана улуттук кызыкчылыктардын корголушу принциптерине таянышы шарт.

Өнөр жай саясаты жана аны ишке ашыруу механизми байланыштуу көйгөйлөрдү иштеп чыгуу, экономикалык саясатты өркүндөтүү, республиканын өтө актуалдуу маселелерин чечүү жолдорун изилдөө менен тыгыз байланышта. Бул маселелер, А.Н. Аюповдун, Н.А.Бровконун, Т.С.Дыйканбаеванын, Т.К.Койчубевдин, М.Т.Койчубеванын, Ы.К.Омуркановдун, А.О.Орузбаеванын, С.А. Турсунованын жана башкалардын эмгектеринде изилденген. Өткөөл мезгилдин экономикалык саясатынын көйгөйлөрүнө жана ошондой эле Кыргызстандын өнөр жай саясатынын маселелерине Р.Абазовдун, Т.Ш. Абдыровдун, Р.Антчактын, Р.Ш.Базарбаеванын, М.Домбровскийдин, К.Клещдун жана башка окумуштуулардын эмгектери арналган.

Транзит мезгилинин көйгөйлөрүнө, социалистик өлкөлөрдүн трансформациялык төмөндөшүнө О.Т.Богомолвдун, О.Гаврилишинанын, Е. Т.Гайдардын, В.Маунун, Н.К.Каюмовдун, Я.Корнаинин, А.Нечаевдин, В. М.Полтеровичдин, А.Ф.Расулевдин, Е.Ф.Сабуровдун, И. В.Стародубровскаянын, Е.Г. Ясиндин жана башка көптөгөн изилдөөчүлөрдүн эмгектери арналган. Ошондой эле дагы өнөр жай саясатынын анализине КМШ өлкөлөрүнүн экономикалык адабияттарында да көп көңүл бөлүнгөн, өзгөчө

Россия Федерациясына карата экономикалык санкцияларга байланыштуу. Мында В.Л.Иноземцеванын, Р.С.Гринбергдин, С.Ю.Глазьевдин, Дж.Абдурасулованын, В.Б.Безруковдун, Е. Н.Ведутанын, А.Илларионовдун жана башкалардын эмгектерин белгилеп кетсе болот. Мындан тышкары өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн өнөр жай саясатынын ар кандай натыйжалары чет элдик изилдөөчүлөрдүн бул көйгөйгө карата кызыгууларын арттырып келет. Атап айтсак өнөр жай саясаты тарыхынын маселелери М.Блаугдун, Дж.Робинсондун, Т. Алтенбургдун эмгектеринде изилденген. Өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн стратегиясынын өзгөчөлүктөрүнө М.П.Тодаронун, А.Сенанын эмгектери арналган. Өнөр жай саясатынын ар кандай натыйжаларынын себептери Д.Нортанын, Д. Н.Портердин, Э.Райнерттин, Э.Амслендин, Х-Ж.Чэнгдин, Д.Ю.Стиглицанын, М.Е. Вейланын жана башкалардын эмгектеринде иликтенген. Ушундай болсо да өнөр жай саясатынын теориясына байланыштуу көптөгөн маселелер ачык бойдон калууда. Маселен, деиндустриализациянын себептери, эгемендүү Кыргызстандын өнөр жай саясатынын натыйжалары жана учурдагы өнөр жай саясатынын конкреттүү багыттары жөнүндө маселе талаш-тартышка ээ болуп келет. Ушуга байланыштуу тездетилген экономикалык өнүгүү талаптарына жооп берген өнөр жай саясатын ишке ашыруу механизмдин өркүндөтүү керектигинин актуалдуулугу менен республиканын экономикасын атандашууга жөндөмдүү кылуу үчүн практикалык мааниси диссертациянын темасын, максактын жана маселелерин тандап алууга түрткү берди.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштер менен болгон байланышы.

Диссертациялык иш Улуттук илимдер академиясынын Дж. Алышбаев атындагы Экономика институтунун 2016-2020-ж.ж. карата «Кыргызстандын экономикасы: SWOT- анализ жана өнүгүү максаттары» аттуу илимий изилдөө темасына байланыштырылып аткарылды.

Изилдөө максаты жана маселелери

Изилдөө максаты Кыргызстандын өнөр жай саясатынын тарыхый-экономикалык анализи болду.

Коюлган максат төмөнкү маселелерди чечүүнү талап кылды:

1. Эффективтүү өнөр жай саясатынын негизги принциптерин системага келтирүү;
2. СССРде 1980-ж.ж. акырында командалык экономиканын өнөр жай саясатынын улуттар аралык кырдаалдын пайда болушуна тийгизген таасирин изилдөө;
3. Жүргүзүлгөн өнөр жай саясатынын Кыргызстандын экономикалык жана улуттук өнүгүү дивергенциясына тийгизген таасирин изилдөө;
4. Трансформациялык төмөндөө мезгилиндеги өнөр жай саясатына анализ жүргүзүү;

5. Совет мезгили учурунда PESAC программасынын чегинде ири ишканаларды реструктуризациялоо боюнча Агенттик кылган иштин керектигин, негизги иш-чараларын жана натыйжаларын карап чыгуу;

6. Ири өнөр жай ишканалары секторунда реформа жүргүзүү боюнча кийинки кадамдарды иликтөө;

7. Социалистик менталитеттин азыркы өнөр жай саясатына тийгизген таасири катары коомдук мамилелер аспектинин карап чыгуу;

8. Кыргызстандын өнөр жайын өнүктүрүүнүн стратегиялык принциптерин негиздөө.

Изилдөө предмети Кыргызстанда Советтер союзу жана трансформация мезгилдеринде жүргүзүлгөн өнөр жай саясатынын карама-каршылыктары.

Изилдөө объектиси өнөр жай саясатынын теориясы.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы:

1. Автор, изилденген тармактын жана жалпысынан улуттук экономиканын атаандашууга жөндөмдүүлүгүнүн өзгөрүү критерияларынын негизинде натыйжалуу өнөр жай саясатынын принциптерин системага келтирген;

2. Тоталитаризм шартында улуттар аралык мамилелердин курчушуна өнөр жай саясатынын тийгизген таасири аныкталган;

3. Система түрүндө изилдөө жолу аркылуу тоталитаризм шартында Кыргызстандын экономикалык жана улуттук өнүгүү дивергенциясына өнөр жай саясатынын тийгизген түз таасири изилденген;

4. Тарыхый жана салыштыруу жолдору аркылуу трансформациялык төмөндөө мезгилиндеги өнөр жай саясаты иликтенген;

5. Өкмөттүн жана эл аралык уюмдардын документтерин, финансы-экономикалык көрсөткүчтөрүн изилдөөнүн негизинде Агенттиктин Советтер союзу мезгили учурундагы PESAC программасынын чегинде ири ишканаларды реструктуризациялоо боюнча иш тажрыйбасы изилденген;

6. Ишканалардын өз ара карыздары, тармактагы банкрот-ишканаларды сактап калуу, чыгашалуу ишканаларга мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүүнү улантуу жөнүндө маалыматтардын негизинде өнөр жай ири ишканаларынын секторунда жүргүзүлгөн реформанын натыйжалары сын көзкараш менен каралган;

7. Бир катар анча натыйжалуу эмес долбоорлорго, мамлекеттик каражаттардын рационалдуу колдонулушуна алып келген социалистик менталитеттин рудименттери (мамлекеттик ишкердик, банкрот кылуу процедурасын колдонууну каалабоо, жеке бизнеске ишенбөө) тийгизген таасири көрсөтүлгөн;

8. Кыргызстандын стратегиялык өнөр жай саясатын өнүктүрүү принциптери (инклюзивтүүлүк, трукуулук, улуттук кызыкчылыктарга багыттануу, эгемендүүлүгү бекемдөө) системага келтирилген.

Алынган жыйынтыктарынын практикалык мааниси

Диссертациялык иштин жыйынтыктары жана сунуштары И.Арабаев атын. КМУнун Экономика жана менеджмент институтундагы «Экономика»

жана «Менеджмент» багытында «Экономика жана ишканалары башкаруу» магистрдик программасы боюнча окулуучу «Экономика илиминин тарыхы жана методологиясы», «Каатчылыка каршы менеджмент», «Ишкердик», «Улуттук экономика» сыяктуу дисциплиналарды окуу процессине киргизилген.

Коргоп чыгууга алынып чыккан диссертациянын негизги жоболору:

1. Эффективтүү өнөр жай саясаты, диссертацияда системага келтирилген белгилүү бир принциптерге таянышы керек.
2. 1980-ж.ж. акырындагы улуттар аралык каатчылыка жана СССРдин тарап кетишине тоталитаризм жана ошол учурда жүргүзүлгөн өнөр жай саясаты себеп болгон.
3. Тоталитаризм өнөр жай саясатынын шартында экономикалык жана улуттук өнүгүүнүн дивергенциясы обективтүү болду.
4. Өкмөттүн трансформациялык төмөндөдөн чыгуу боюнча баштапкы иш-чаралары, ишканалардын, банктардын жана жалпысынан өлкөнүн макроэкономикалык абалынын начарлап кетишине түрткү берген.
5. Жалпысынан ишканаларды реструктузациялоо боюнча Агенттиктин иш натыйжалары Кыргызстандын экономикасына, өзгөчө банкрот кылуу механизм киргизүүгө жана ишканаларды пассивдүү реструктузациялоого оң тасир эткен.
6. Кыргызстанда Советтер союзу учурундагы ири ишканалардын реформасы аягына чыгарылган эмес.
7. Социалистик менталитеттин рудименттерин, экономикалык жана өнөр жай саясатынын көптөгөн чечимдеринен көрүүгө болот.
8. Өнөр жай саясаты инклюзивтүү болуп, туруктуу өсүшкө, өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын ишке ашырууга багытталышы керек..

Издениүүчүнүн жеке салымы.

Иштин «Илимий жанылыгы» деген жеринде көрсөтүлүп, коргоп чыгууга алынып чыгарылган негизги жоболор автордун өзү менен жасалган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы.

Диссертациянын негизги жоболору менен корутундулары боюнча көптөгөн эл аралык жана республикалык конференцияларда билдирүүлөр жасалган, анын ичинде: «Өнүгүп жаткан өлкөлөрдөгү макроэкономикалык турукташтуруу көйгөйү» (Бишкек, 2015-ж.), «Изилдөөчүлөр менен эксперттердин диалогу – ЕАЭБ өлкөлөрүн интеграциялап өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү» (Бишкек, 2017-ж.), «Ааламдашуу жана санариптештирүү: КМШнын социалдык-экономикалык мейкиндигиндеги келечектер жана жаңы чакрыктар» (Бишкек, 2018-ж.), « Ааламдашуу шартында Борбордук Азия өлкөлөрүн экономикалык өнүктүрүү траекториясы » (Бишкек, 2018-ж).

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылып жарыкка чыгарылышы

Изилдөөнүн өтө маанилүү жоболору автордун 19 эмгегинде басылып жарыкка чыкты, анын ичинде 3 өзүнүн монографиясында жана 1 башка автор менен биргеликте. Макалалардын ичинде 7 КРден тышкары рецензияланган журналдарда жана 8 КРдин ЖАК менен сунушталып, Кыргызстанда

чыгарылган журналдарда. Басылып чыгарылган эмгектеринин жалпы көлөмү 40,7 басма табакты түзүп, анын ичинде 32,3 автор өзү басып чыгарды.

Диссертациянын көлөмү жана структурасы.

Диссертация кириштен, 5 бөлүмдөн жана корутундулар менен сунуштардан туруп, 310 бетти камтыйт. Диссертациянын текстинде 24 таблица, 12 сүрөт бар. Диссертацияны жазуу учурунда колдонулган 228 булактын тизмеси аягында көрсөтүлгөн жана аларга шилтеме жасалган.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бөлүм: «Өнөр жай саясатынын теориясы жана практикасынын генезиси».

Адабияттардын обзору. Кандайдыр бир көрүнүштүн маңызын, ал кайдан жана эмне үчүн келип чыккандыгын түшүнүү үчүн анын тарыхын түп-тамырынан изилдеп, өнүгүүсүн карап чыгуу керек. Тарыхый принциби бул көрүнүштүн себептерин жана аны менен бирге маанисин жана тагдырын түшүнүүгө жардам берет [138, 142-6]. Социализм теориясында улуттук кызыкчылыктар, индустриалдык чөйрө, социалдык структуранын өзгөрүшү ж.б. сыяктуу экономикалык жана экономикалык эмес факторлордун түз жана тескери байланышы каралган эмес. Жүргүзүлгөн өнөр жай саясатынын себептери жана натыйжалары жөнүндө толук кандуу түшүнүктү система түрүндө изилдеп алса болот. Мындай учурда экономикалык процесстер менен институттардын экономикалык анализи өнөр жай саясатынын натыйжалары, улуттук, социалдык, саясий жана башка факторлор менен биргеликте жүрөт. Улуттук фактордун экономикалык мамилелердин түзүлүшүнө тийгизген таасири өтө чоң. Анын эске алынбашы, коомдук процесстердин жүрүшүнө түздөн-түз таасир этүүчү факторлордун арасынан алдын ала чыгарып салууга барабар жана мындай учурда биздин иш-аракетибиздин социалдык-экономикалык натыйжаларына баа берүү мүмкүн болобой калат.

Радикалдуу протекционисттик саясат бүткүл коомдук мамилелердин белгилүү бир түзүлүшүн божомолдоштурат. Анткени ал коомдук байлыкты экономиканын башка тармактарында иштегендердин кызыкчылыктары эсебинен адамдардын белгилүү бир тобунун кызыкчылыгына кайра бөлүштүрүү дегенге барабар. Мындай өнөр жай саясатынын негизги белгилери: мамлекеттин экономикага активтүү кийлигишүүсү, жабык экономика. Ал мамлекеттик менчикке, директива түрүндө башкарууга, сырткы соода иш-аракетине жана валюта операцияларына карата мамлекеттик монополияга, эркин атаандаштыктан корголгон ири монополист ишканаларга негизделет. Ушундай өнөр жай саясатынын ачык айкын формасынын мисалы катары өткөн кылымдын отузунчу жылдарынан баштап, СССРде жүргүзүлгөн индустриалдаштыруу саясатын айтса болот. Мамлекеттик менчиктин монополиясы шартында борборлоштуруу эсебинен экономиканын ар кайсы тармактарында өндүрүлгөн ресурстар оор өнөр жай чөйрөсүнө жөнөтүлүүчү.

Эгерде 1928-ж. өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмүндө «А» тобунун мүнөздүү салмагы 39,5%ды «Б» тобунуку - 60,5 %ды түзгөн болсо, 1940-ж. СССРде «А» тобунун үлүшү 61 %га чейин өсүп, керектөө предметтериники 39%га азайган. [20, 109-6]. Кийинчээрек импортту толуктоо саясатын Аргентина, Индия, Бразилия, Мексика ж.б. сыяктуу бир катар ири өнүгүп жаткан өлкөлөр колдонушкан. Борбордук Азиянын заманбап тарыхында импортту толуктоо саясатынын классикалык мисалы Өзбекстандын өнөр жай саясаты боло алат.

Өнөр жай саясатынын көптөгөн дефинициялары бар, алардын алардын ар биринде өлкөнүн экономикасын башкаруудагы көп кырдуу процесстин өзүнчө тараптарына көңүлүн бурулат. «Өнөр жай саясаты» түшүнүгүнүн аныктамасы максаттары, обектиси рынок мамилелерине карата мамлекеттин таасир этүү мүмкүнчүлүгүн түшүнүү менен айырмаланат. 1.1-таблицасынан өнөр жай саясатынын аныктамасынын адабияттардагы диапозону өтө эле кеңири экендигин көрүүгө болот.

1.1-таблицасы **Өнөр жай саясатын аныктоо жолдору**

Классификациясы	Өнөр жай саясатынын аныктамасы
Тике мүнөзү. Обектиси катары өнөр жай өндүрүшү гана боло алат	«Кайсы бир өлкө менен жүргүзүлүүчү өнөр жай саясатын экономиканын өнөр жай секторун өнүктүрүп, өстүрүүнү стимулдаштыруу боюнча өкмөттүн система түрүндөгү иш-чаралары деп түшүнүшөт» [166].
Тике мүнөзү. Обектиси катары өнөр жай өндүрүшү гана боло алат	«...өнөр жай жана ошондой эле экономиканын башка чөйрөлөрү сыяктуу өзүнчө тармактар менен секторлорду өнүктүрүү үчүн артыкчылык шарттарын түзүп берүүгө багытталган мамлекеттин калыптандыруучу иш-чараларынын жыйындысы. Өнөр жай саясаты, бүткүл өнөр жайдын өнүгүшүн тең шарттар менен камсыз кылууга эмес, башка тармактардын эсебинен өзүнчө бир чөйрөлөргө преференциалдык шарттарды түзүп берүү үчүн жүргүзүлөт.» [127]. «Өнөр жай саясаты ... конкреттүү секторлордо көйгөйлөр менен багытталган же мотивацияланган мамлекеттик саясатты түшүндүрөт.» [226]. «Өнөр жай саясатчылары бул кызматын көрсөтүп тейлөөчү же кайра иштетүүчү тармактарга кандай да болсо таасир этүүчү саясатчылар» [184]. «Биз, өнөр жай саясатын өкмөттүн конкреттүү өндүрүшкө же фирмага тандап, кийлигүүшүсү катары аныктайбыз.» [188]. Бул мамлекеттин пикири боюнча жалпысынан экономика үчүн натыйжалуу болгон жыйынтыктарга жетишүү үчүн алардын компоненттери катары конкреттүү тармактар менен фирмаларга багытталган саясат». [173].

Кеңири көз карашта, Горизонталдуу мүнөз. Обектиси – өнөр жай	Өнөр жай саясаты экономиканын өзүнчө бөлүгү катары өнөр жайга таасир этүүчү мамлекеттик кийлигишүүнүн ар кандай формасы» [182]. «... өндүрүштүн же өнөр жайдынбы ичинде жайгашкандыгына карабастан жалпысынан өтө динамикалык иш-аркеттердин пайдасына жүргүзүлгөн реструктуризациялоо саясаты» [213]. Өнөр жай саясаты «өнөр жай үчүн ресурстардын бөлүштүрүлүшүнө таасир этүүчү ар кандай саясат катары аныкталышы мүмкүн жана ушул маанисинде макроэкономикалык саясатты ... жана аны менен бирге макроэкономикалык саясаттын традициялык тармактарын камтыйт» [218].
Кеңири көз карашта, Горизонталдуу мүнөз. Обектиси – экономиканын структурасы	«структуралык өзгөрүүлөрдү болтурбоого же тескерисинче анын болушуна көмөк көрсөтүүгө багытталган өкмөттүн ар кандай чараларын же чаралардын тобун» [207]. «Өнөр жай саясаты – бул келечектеги экономикалык өсүш үчүн өкмөт маанилүү деп эсептеген белгилүү бир секторлорго ресурстардын көтөрүлүшүн өкмөттүн колдоо көрсөтүү аракети» [197].
Кеңири көз карашта, Горизонталдуу мүнөз. Обектиси– экономиканын субектилери	«Өнөр жай саясаты деп техникалык жана технологиялык жактан жанылып, атаандашууга жөндөмдүү, натыйжалуу улуттук өнөр жайды түзүү үчүн мамлекеттин ишкердике ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүгө багытталган чаралардын комплекси түшүнүлөт» [125]. «Өнөр жай саясаты – бул чарбалык кылган субектилердин (ишканалардын, корпорациялардын, ишкерлердин ж.б.) иш-аракетине таасир этүү үчүн институт катары мамлекеттин иш-аракетинин жыйындысы» [133].
Кеңири көз карашта, Горизонталдуу мүнөз. Обектиси – жалпысынан экономика	«Өнөр жай саясаты бүткүл экономиканын жана андагы өзүнчө тармактардын өндүрүүмдүүлүгү менен атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган өкмөттүн демилгеси түшүнүлөт» [194]. «Өнөр жай саясаты кааланган максатка жетишүү үчүн өлкөнүн иш-аракетинин натыйжаларына таасир этүүгө багытталган өкмөт тарабынан кабыл алынуучу чаралардын катарына кирет» [205]. «өлкөнүн фирмаларынын жана тармактарынын атаандашууга жөндөмдүүлүгүнө таасир этүүчү ар кандай саясат» [165]. «... атаандашууга жөндөмдүүлүктү жогорулатуу жана өсүштү жакшыртуу үчүн пайдалуулардын бардыгы» [153].

Жогоруда көрсүтүлгөн өнөр жай саясаты аныктамаларынын бардыгында улуттук кызыкчылыктарды коргоо жана эгемендүүлүктү бекемдөө жөнүндө эч нерсе айтылбагандыгын көрүүгө болот. Ошол эле учурда өнөр жай саясатынын нукура мааниси, так ушул ата мекендик экономиканы жана улуттук кызыкчылыктарды коргоого байланыштуу. Буга чейин эле Фридрих Лист өнөр жай саясатын ата мекендик өндүрүштүн атаандашууга жөндөмдүүлүгүн бекемдөө жана улуттук кызыкчылыктарды ишке ашыруу каражаты катары карап келген. Биз өнөр жай саясатын, улуттук экономиканын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жана коомдун жашоо жыргалчылыгын жогорулатуу максатында экономиканын ишкердик чөйрөсүнө же структурасына таасир этүүчү секторлор менен технологияларга карата малекеттик саясат чараларынын комплексин түшүнөбүз. Дүйнөлүк тажрыйба өзүнчө секторлорду же жалпысынан өнөр жайды өнүктүрүүдө колдонулган ар түрдүү мамлекеттик программалардын эффективтүүлүгү ар кандай болгонун көрсөтөт. [157,212, 201]. Анда ошондой эле эффективтүү эмес өнөр жай саясатынын себептери да ишке ашырылуучу саясаттын туура эмес теориясы, калктын социалдык, конфессионалдык же этникалык курамы ж.б. сыяктуу көптөгөн факторлор аталган [113, 154, 227, 188]. Биз, эффективтүү өнөр жай саясатынын негизги принциптерин системага келтирүүгө аракет жасадык (1.2-таблица). Ошону менен бирге биздин көз карашыбыз боюнча эффективтүү же ийгиликтүү өнөр жай саясатынын жана жалпысынан экономикалык саясаттын негизги факторлору - бул өлкөнүн жогорку жетекчилигинин саясий эрктүүлүгү, натыйжалуу мамлекеттик менеджмент жана коррупциянын төмөн болушу башкаруучу элитанын жана коомдун өнүгүү максаттары, кызыкчылыктары менен дал келиши деп эсептейбиз[58, 188, 210].

1.2-таблица – Рационалдуу жана эффективтүү эмес өнөр жай саясатынын салыштырмасы

Параметри	эффективтүү эмес өнөр жай саясаты	Рационалдуу өнөр жай саясаты
Максат	Иштеп жаткан тармактарды жана өлкөнүн экономикасынын түзүлгөн структурасын сактап калуу	Ата мекендик фирмалардын жана тармактардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн күчөтүү
Рынок	Ички көп учурда кууш рынокто иштеген өндүрүшкө колдоо көрсөтүү	Сырткы рынокто иштеген фирмаларга колдоо көрсөтүү
Атаандаштык	Ички атаандаштыкты басуу	Атаандаштыкка, анын ичинде чет элдик товарлар менен болгон атаандаштыкка колдоо көрсөтүү

Колдоо көрсөтүү объектиси	Салттуу тармактарга колдоо көрсөтүү	Инновациялык продукцияларды өндүрүп чыгаруучу жаны тармактарга колдоо көрсөтүү
Колдоо көрсөтүү объектиси	Сатуу рыноктунан айрылган, атаандашууга жөндөмсүз өндүрүшкө колдоо көрсөтүү	Сырткы рынокто атаандашууга жөндөмдүү фирмаларга колдоо көрсөтүү
Ишкана же тармак?	Тармактын өзүнчө ишканаларын тандап колдоо көрсөтүү	Женилдик тармактын баардык ишканаларына берилет
Инвестициялык кызыктуулугу	Жеке инвесторлор үчүн кызыктуу болгон тармактарга колдоо көрсөтүү	Инвесторлор үчүн кызыктуу болгон тармактарды менчиктештирүү
Убактылуу чектөө киргизүү, мониторинг	Убактылуу чектөө киргизүү, колдоо көрсөтүү же колдоо көрсөтүүнү токтотуунун так шарттары жок протекция	Колдоо көрсөтүү же көрсөтпөөнү улантуу үчүн так шарттар жана убактылуу чектөөлөр
Ички рыноктун конъюктурасынын мониторинги	Протекциянын негизинде ички рыноктогу баалардын регионалдык рыноктун бааларынан маанилүү деңгээлде айырмаланышы	Баалардын ашыкча бурмаланышын болтурбоо үчүн кийлигишүү
Чет элдик инвестициялар	Чет элдик инвестициялардын келишине тоскоолдук кылуу, чет элдик түз инвестицияларды тартуу стратегиясынын жоктугу	Чет элдик ири долбоорлорду башкарууга эркин экономикалык аймактарды, кластерлерди тартуу
Банкрот кылуу	Чыгашалуу ишканаларды банкрот кылуу механизминин жоктугу, чыгашалуу мамлекеттик ишканаларды сактап калуу.	Ишканаларды реструктуризациялоо, менчиктештирүү, банкрот кылуу процедурасын активтүү колдонуу, натыйжалуу сот системасы
Банк сектору	Карызга алынуучу каражаттардын кымбаттыгы жана жетишсиздиги, банк инфраструктурасынын өнүкпөгөндүгү	Мамлекеттик өнүктүрүү банктары, ири инвестициялык фонддор, өнүктүрүү боюнча Агенттиктер, экспортту колдонуунун экспортнасыя жолдору
Чакан жана орто	Ири инвестициялык	Чакан жана орто бизнести

бизнес	долбоорлорго багыттануу	өнүктүрүү программалары
Билим берүү	Өнөр жайды стратегиялык өнүктүрүү маселелери менен макулдашылбаган. Билимдүү кадрларга карата суроо - талаптын жоктугу. Квалификациялуу кадрлардын эмиграциясы	Ойлонуштуруп уюштурулган билим берүү системасына ири инвестициялар. Өнөр жай саясаты адистерге карата суроо-талапты түзөт. Жаңы тармактар үчүн кууш адистештирилген кадрларды даярдоо
Ички суроо-талап	Кирешелердин бир калыпта бөлүштүрүлбөшү ички рыноктун көлөмүн чектейт	Кирешелердин бир калыпта бөлүштүрүлүшү, кирешелерди өстүрүп, өнөр жай товарларынын ички рынокун кенейтүү
Өнөр жай саясаты	Ыраатсыз так түзүлбөгөн өнөр жай саясаты	Туура жана так ойлонуштурулбаган макроэкономикалык саясат, натыйжалуу рынок чөйрөсү
Саясаттын максаттарына жетишүү критериялары	Саясаттын натыйжаларына баа берүү үчүн так натыйжалуулук критерияларынын жоктугу	Өнөр жай саясатынын максаттарына жетишүүнүн так критериялары
Мамлекеттин башкаруу дегээли	Непотизм, мамлекеттик кызматкерлердин демилгесиздиги	Меритократия, натыйжалуу жана компетенттүү мамлекеттик башкаруу
Коррупция денгээли	Коррупция дегнээлинин жогорку болушу. Капиталды, жумуш орундарын жана артыкчылыктарды бөлүштүрүү учурундагы фаворитизм.	Саясий институттардын, институционалдык чөйрөнүн абалына карата коррупция денгээлинин төмөн болушу
Жогорку жетекчиликтин эрктүүлүгү, элитанын кызыгуусу	Саясий күчтөрүнүн балансы өлкөнүн реалдуу индустриализациясына жетишүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Саясат башкарган элитанын же чоң социалдык топтун кызыкчылыктарына дал келбейт.	Саясатты ишке ашырууда өлкөнүн жогорку жетекчилигинин саясий эрктүүлүгү, тырышчактыгы, бюрократиянын жана элитанын саясаттын максаттары менен методдоруна тартылышы.

Экинчи бөлүм:- «СССРдин өнөр жай саясаты жана анын Кыргызстанга тийгизген таасири». Изилдөө методдору жана материалдары. Изилдөөнүн теория-методологиялык негизин өнөр жай саясатынын маселелери боюнча четэлдик жана атамекендик экономисттердин эмгектери түздү. Изилдөө методологиясы тарых жана эволюция принциптерине негизделет. Тарых, изилдөөнүн методологиялык принциби катары изилденүүчү көрүнүштү жана изилдөө процессин конкреттүү-тарыхый шартта карап, ал көрүнүш мурда кандай болгонуна, өнүгүү жолунда кайсы негизги этаптарды басып өткөнүнө жана азыр кандай болуп калгандыгына, келечекте кандай болоруна көңүл бурууну талап кылат. Эволюция принциби, экономикалык процесстердин эволюциялык натыйжалары алдын ала белгисиз болорун жана ал сырткы чөйрө менен биргелешип иштөөсүнүн натыйжасы экендигин ушундан улам аны рынок факторлору менен биргелешип иштей тургандыгын эске алып кароо керектигин баса белгилейт.

Теориялык жоболордун жана алынган корутундулардын аргументациясы автор менен кийинки методологиялык жолдордун негизинде жүргүзүлгөн: социалистик рынок чарбасынын теориясын система түрүндө жана теория - методологиялык изилдөө. Система түрүндө изилдөө экономикалык көрүнүштөрдү социалдык улуттук, саясий жана башка процесстер менен байланыштырып кароону түшүндүрөт. Илимий ишти жазуу учурундагы экономикалык көрүнүштөрдү изилдөөнүн жалпыга белгилүү методдору колдонулду: илимий абстракция методу, индукция жана дедукция методу, статистика-экономикалык методу, графика методу. Изилдөөнүн маалымат-эмперикалык жана нормативдик-укуктук базасын Кыргыз Республикасынын мыйзамдык жана нормативдик актылары, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жана эл аралык статистикалык органдарынын расмий маалыматтары жана өнөр жайды өнүктүрүүнүн программалары менен прогнозду түздү.

СССР формалдуу түрдө эгемендүү болгон улуттук республикалардын бирикмеси катары 1980-ж.ж. акырында терең улуттар аралык каатчылыкка дуушар болду. Ал учурда тоталитардык улуттук саясатты жүргүзүүнүн негизги куралы катары советтик мамлекеттин өнөр жай саясаты колдонулуучу жана анда улуттук факторлор жана улуттук кызыкчылыктар эске алынуучу эмес. Бул болсо өз кезегинде командалык-административдик башкаруу жолуна имманенттүү экендигине күбөө болуда. Анда социалдык-экономикалык мамилелер тармагында улуттар аралык мамилелер каатчылыгынын негизги түйүнүн «борбор» менен республикалардын өз ара мамилелериндеги процесстер жана экономикалык процесстин субектилери катары республикалардын укуксуздугу түзгөн. Булардын себептери биринчиден, федеративдик мамилелердин формалдуулугуна, кайра бөлүштүрүү мамилелери, республикалардын социалдык-экономикалык өнүгүү денгээлдериндеги кескин айырма жана алардын барган сайын өсүшүнө, республикалардын эл чарбасынын рационалдуу эмес экономикалык структурасына ж.б. Экинчиден, республикалар ортосунда көзөмөлдөнбөгөн миграцияга жана анын негизинде

республикалардын эркин өнүгүүсүнө коркунуч туулуп, элдери кайтарылбас жана калыбына келбес жоготууларга дуушар болушуна. Үчүнчүдөн калктын социалдык-улуттук обочолонушуна байланыштуу анын социалдык - профессионалдык структурасындагы, улуттук жана регионалдык социалдык - экономикалык өнүгүүсүндөгү айырмачылыктарга байланыштуу болгон[46].

СССРдин өнөр жай саясаты командалык экономиканын жаратылышынан логикалык келип чыккан (2.1-таблицагы.).

2.1-таблицагы - СССРдин өнөр жай саясатынын принциптери

Муноздомосу	Мазмуну
Менчик	Өндүрүш каражаттарына карата мамлекеттик менчик
Стратегия	Жабык экономика, импортту толуктоочу экономика
Сырткы рыноктор	Экспорт-импорт операцияларына карата мамлекеттик монополия Валюта операцияларына карата мамлекеттик монополия
Атаандаштык	Атаандаштык жок Ишканалар банкрот кылынбайт
Баалар	Директива түрүндөгү баалар (коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө, заттарга, энергия булактарына, транспорттук ташууларга) Ишканаларды кыйыр дотациялоо
Сатып алуучулар, сатуучулар	Материалдык-техникалык камсыз кылуу планына ылайык
Ишкана	Ири ишканалар (1000ден ашык адам иштеген СССРде - 73 %, АКШда - 25 %) Бүткүл союздук рынокту тейлеген бир эле кууш адистештирилген ишканада 1500ден ашык товарлардын тобу өндүрүлүүчү
Башкаруу	Башкаруунун ведомстволук-тармактык принциби
Пропорциялары	Тармактар аралык пропорциялар республиканын эмес, СССРдин деңгээлинде түзүлүүчү Республикалардын экономикасы-толук эмес (баштапкы) технологиялык циклга негизделген
Идеология	Өнөр жай саясаты саясий маселелерди чечүү каражаты катары колдонулган Республикалардын өнөр жайы башка республикалардын алынып келинүүчү жумушчу күчү эсебинен өнүктүрүлгөн

Ал ар бир бөлүгү коомдук конструкциянын табыгый натыйжасы болгон бирдиктүү логикалык экономикалык система болуп, атаандашы жок жалгыз ири мамлекеттик-моноподдук компания принциби боюнча курулган. Анын өндүрүш мамилелери системасынын негизи менен ядросун, коомдун жашоо-турмушунан менчиктин баардык формаларын сүртүп чыгарган өндүрүш каражаттарына карата мамлекеттик менчик түзгөн. Баардык иш-аракеттин борборлоштурулушу жана менчиктин мамлекеттешрилиши акыры аягында эл чарбаны башкаруу формасын ведомстволук-тармактык принципке негиздеген. Мамлекет, министрлик жана ведомство түрүндө менчиктин жападан жалгыз субектисине айланган. Борбор менен союздук республикалардын өз ара мамилелеринин экономикалык системасы, жалпысынан бүткүл экономикалык система түзүлгөн принциптерге негизделип, түзүлгөн. Ал республикалардын эгемендүүлүгүнүн экономикалык факторлорунун жоктугун, административтик чаралар аркылуу экономикалык субектилердин эркиндигин толук чектөөнү,

материалдык ресурстарды борборлоштуруп бөлүштүрүүнү, колдонулуучу экономикалык методдор менен формалардын катуу унификациясын караштырган.

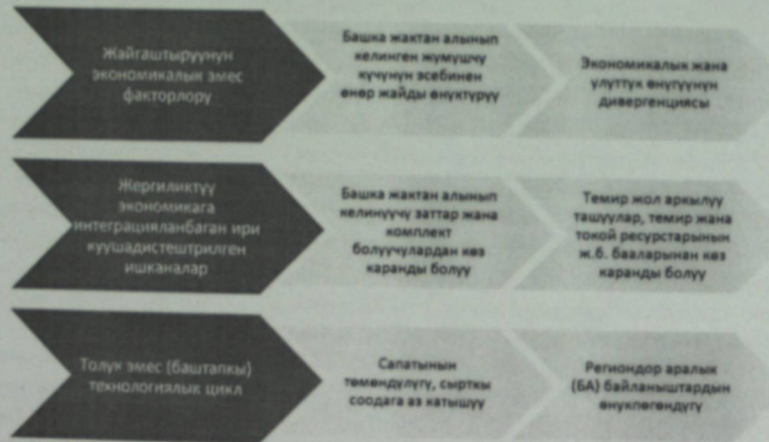
Совет мамлекети мамлекеттик монополия принциптерине негизделип, өнөр жай саясаты ири кууш адистештирилген ишканаларга таянган. Жада калса, бүткүл Советтер союзунун керектөөлөрүн камсыз кылган жалгыз гигант-ишканалар да иштеген. Атап айтсак 1500дөн ашык товарлардын тобу бир эле ишканада өндүрүлгөн [150, 104-6.]. СССРде 1988-жылы 1000ден ашык адам иштеген ири өнөр жай ишканаларында 73%дан ашык жумушчу иштеген. Ошол эле учурда дүйнөдө эң чоң экономикасы бар АКШда 25% гана иштеген[63, 41-6]. Союздун ишканаларындагы өндүрүш республикалардын керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган эмес. Ири ишканалар жалпы союзга баш ийген ишканалардын бирдиктүү комплекси түрүндөгү чынжырчанын бөлүгү болушуп, башка ири ишканалардын керектөөлөрүн тейлеген жана бүткүл СССРдин керектөөлөрүн канааттандырган. Айрым ишканалардын көлөмү, өзүнчө республикалардын экономикасы менен тең болгону ушуга байланыштуу. Анын үстүнөн башка жалпы союздук комплекстин ири ишканалары менен болгон байланышы жергиликтүү ишканалардыкына караганда алда канча жакшы болгон. Союздук ведомстволорго баш ийген эң эле чоң ишканалар жергиликтүү экономикага интеграцияланбай экономикалык турмуштун катализатору ролун ойногон эмес.

Тармактык принцип боюнча курулган унитардык мамлекеттин мамлекеттик системасы аргасыз түрдө регионалдык жана улуттук өнүгүүнүн карама-каршылыкары менен диспропорцияларына алпарган. Тармактар объективдүү себептерге байланыштуу территориялардын көйгөйлөрүн чечип, социалдык жана өндүрүштүк инфраструктурасын ар тараптуу өнүктүрүүгө, анда жашаган калктын жашоо-шарттарын жакшыртууга кызыпайт. Ал эми улуттук кызыкчылыктарды коргоо жөнүндө сөз кылбай деле койсо болот.

Жүргүзүлүүчү өнөр жай саясатынын натыйжасында тармактар аралык пропорциялар республиканын эмес, өлкөнүн «эмгектин жалпы союздук бөлүштүрүлүшү» чегинде гана сакталат эле. Кыргызстандын экономикасы өлкөнүн «бирдиктүү эл чарба комплексинин» жана унитардык мамлекеттин бөлүгү катары курулган. Демек ал ушундай «бирдиктүү эл чарба комплексинин» чегинде гана нормалдуу иштей алат эле. Республиканын жана региондордун ички кооперациялык байланыштары да өтө начар өнүккөн. Орто жана майда ишканалардын деңгээлинде республикалар ортосунда байланыштар жок эле жана анын территорияларында бирдиктүү чарба структуралары түзүлгөн эмес.

Кыргызстандын өнөр жайы ар кандай көп учурда экономикалык эмес, жолдор жана факторлордун таасири алдына түзүлгөн жана ал СССР кулагандан кийин анын тагдырына таасирин тийгизген. (2.1-сүрөтү). Кыргызстандын көпчүлүк ири ишканалары согуш учуруна байланыштуу пайда болгон. Экинчи дүйнөлүк согуш жылдары 1941-жылы июль айынан баштап ноябрга чейин СССРдин батыш жана борбордук облустарынан 30дан ашык ири заводдор,

фабрикалар жана мастерскойлор көчүрүлүп келинген. Албетте ал учурда аларды Союздун четтерине которуунун пайдалуу же пайдалуу эместигине баа берүү мүмкүн да эмес эле. Бирок, согуштан кийинки жылдары деле айрым ишканалар Кыргызстанга экономикалык жактан пайдалуу же пайдалуу эместигине карабастан аргасыз көчүрүлүп келинген. Атап айтсак, мурунку уран чыгуучу жерлерде эмгек ресурстарын иш менен камсыз кылуу максатында Майлуу-Суу электрлампа заводу, Минкуш оргтехника заводу жана Каджы-Сай электртехникалык заводу курулган. Алардын баардыгы темир жол түйүндөрүнөн алыста, тоолу жерлерде жайгашкан.

2.1-сүрөтү. Кыргыз ССРинин өнөр жайынын өзгөчөлүктөрү

Материалдарды көп талап кылуучу, көптөгөн ири машина куруучу ишканалардын заттар булагынан миндеген чакырым алыстыкта курулушун экономикалык көз карашта түшүнүү кыйын. Алардын курулушун экономикалык жактан пайдалуулугу эмес, башка бир экономикалык эмес, себептер (мисалы, саясий маселелерди чечүү же аскер-өнөр жай комплексинин керектөөлөрүн канааттандыруу керектиги) менен түшүндүрсө болот. Анан да СССРдин өнөр жай саясатына ылайык бүткүл өлкөнүн керектөөлөрүн камсыз кылуу максатында өндүрүмдүүлүгү чоң заводдор курулуучу жана ал өз кезегинде СССРдин кулашынан кийин оркоюуп көрүнүп калган көйгөйлөр «минасына» себеп болгон. Кыргызстан машина куруучу продукциялардын айрым түрлөрү боюнча (электр лампочкалары, электркыймылдаткычтары, соргучтар, пресс-подборщиктер) СССРде ири өндүрүүчү катары эсептелинген.

Кыргызстандын экономикасы, өзгөчө анын ири өнөр жайы СССРдин эл чарба комплексине «интеграциялангандыгына» байланыштуу башка республикалардан алынып келинүүчү заттар менен комплект болуучулардан көз каранды болгон. Советтер Союзу жашаган учурда өнөр жай заттары менен энергия булактарынын 80% СССРдин башка республикаларынан алынып келинүүчү [66, 7-6]. Ар бир республиканын экономикасы кокусунан пайда

болгон тармактардын конгломератын элестетип, эл чарбада олуттуу диспропорциялар болгон. Орто Азияда жумушчу күчүнүн ашыкча болушуна байланыштуу курч көйгөйгө карабастан Кыргызстандан мисалы, түстүү металлдын 90%, пахтанын 3/4, жуулган жүндүн 4/5, майда тери заттарынын 5/6 башка республикаларга чыгарылып кетчи.

Өнөр жай, региондордун талаптары менен жакшы байланышпай, иштетүү циклинин технологиясы толук эмес, ишканалардан турган. Мисалы, Өзбекстанда өстүрүлгөн пахтанын 8-10% гана иштетилүүчү ал эми технологиялык чынжырчанын калган бөлүгү республикадан тышкары жайгашкан эле. Туркменияда пахтанын 95-97% кийинки кайра иштетүү үчүн башка региондорго чыгарылуучу [109, 63-6]. Кыргызстандын өнөр жайы эмгектин жалпы союздук бөлүштүрүлүшүнө интеграцияланып, сырткы экономикалык соодага начар катышкан. Атап айтсак 1989-жылы СССРдин чегинен тышкары өлкөлөргө экспорттун көлөмү 45,2 млн. руб., анын ичинде түстүү металлургия продукциясы 17,8 млн руб. түзгөн же бул өнөр жай экспортунун 39,4% барбар болгон. СССРдин чегинен тышкары өлкөлөргө экспорттун үлүшү өнөр жай продукциясынын жалпы көлөмүнүн 0,64%, анын ичинде машиналар менен жабдуулардыкы 18,4% түзгөн. Бул сандар өнөр жай продукциясынын сапаты дүйнөлүк рыноктун талаптарына салыштыруу төмөн болгонуна далил. Негизинен экспортко заттар менен материалдар жана калктын кеңири керектелүүчү товарлары (84,6 %) чыгарылган, анын ичинде башка социалистик жана өнүгүп жаткан өлкөлөргө (62,9 %). Өнөр жайы өнүккөн капиталистик өлкөлөргө 1990-ж. экспорттун үлүшү болгону 37,1% түзгөн [123, 17-18-б.].

Советтер Союзунун мурунку, өзгөчө Орто Азия республикалары жана Казахстанга социализм жана союздун курамында болушу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө чоң жардам берген. Аларды атап айтсак индустриализация, инфраструктурасынын, эл чарбасынын жана башка тармактарынын тузулуп, өнүгүшү, жалпы орто билим алуу, акысыз медициналык тейлөө, улуттук интеллегенция үлүшүнүн көбөйүшү ж.б. Бирок ушундай болсо да СССРдин курамында өнүгүүнүн карама каршы натыйжаларын да белгилеп кетүү керек. Тоталитардык системанын маанилүү процесстерин түшүнбөгөндүк жана ага коңул бурбагандык болгон. Муну ал капиталдык салымдардын агымы менен кошоо аккан калктын ири республикалар аралык миграциясынан көрсөткөн. Көп учурда миграция кылган калктын квалификациясы төмөн болгонун, жана ал СССРдин өнөр жайлуу региондорунан да болбогонун байкоого болот. Жылыга жалгыз РСФСРде эле 0,5 млн. жумушчу чогулуучу, анын ичинде 60дан 80%га чейинкисин айылдыктар түзүүчү [29, 1051-6]. Бул өз кезегинде ал республикалардын айыл аймактарынын депопуляциясына айланган. Мисалы Россиянын Нечерноземьясы.

1940-1950-ж.ж. миграция интенсивдүү түрдө Орто Азия өлкөлөрүнө жана Казахстанга жасалган. 1937-1959-ж.ж. калкты каттоо жылдары ортосунда бул республикаларда чыгыш славян комплекси өкүлдөрүнүн саны кескин

өскөн. Атап айтсак Кыргызстанда 30,2%дан 37%га, Өзбекстанда - 11,4%дан 14,7%га, Казахстанда - 48,1%дан 52,1%га, Туркменияда 17,3%дан 18,7%га чейин өскөн [117]. 60-ж.ж. бул тенденциялар негизинен сакталып кала берген. Казахстанда орточо бир жылдын ичинде миграциянын негизинде калктын өсүү сальдосу 61,5 миң адамды, Өзбекстанда - 43,9 миң адамды түзгөн. Ошондой эле калктын миграция аркылуу өсүшү Украинада да - 49,5 миң адамды түзүп байкалган. 60-ж.ж. баштап Литвага да калктын миграциясы өсө баштаган. Эгерде 1960-1969-ж.ж. бул жерде миграция эсебинен калктын өсүү темпи 4,2 миң адамды түзгөн болсо, 1970-1978-ж.ж. -7,3 миң адамды, 1979-1988-ж.ж. - 10,0 миң адамды түзгөн. Бул калктын 10 миң адамына эсептегенде 14,4, 22,3 жана 28,3 адамды түзгөн [109, 114, 120].

Көпчүлүк республикаларда миграция калктын этникалык структурасын алмаштуучу негизги фактор болгон. Натыйжада кыска мөөнөт аралыганда түпкү калктын үлүшү кескин азайып, этникалык структурасы гана маанилүү деңгээлде өзгөрбөстөн айрым региондордо иммиграция азыркы улуттук структуранын негизин түзгөн. Ушундай мисалы, Эстониянын түндүк-чыгышында, Латвияда, Казахстанда, Орто Азияда, Молдавиянын айрым региондорунда, чыгыш Украинада, РСФСРдин автономияларында болду. «Базалык» этностун же түпкү калктын эң аз үлүшүн Казак, Латвия, Кыргыз, Эстония, Таджикстан жана Молдавия республикаларынын калкы түзгөн. Түпкү калктын үлүшү бул республикаларда калктын жалпы санынан үчтөн экени түзүп, Казахстанда 39,7 %дан Молдавияда 64,5%га чейин өйдө ылдый болуп турган [74]. Ушундай саясаттын натыйжалары ушу күнгө чейин Украина, Молдавия, Эстония, Латвия жана Казакстан коомун дезинтеграциялап, заманбап көйгөйлөрүнө таасирин тийгизип келет. Россиянын борбордук райондору эмгек ресурстарынын негизги булагы болуп, өзү жумушчу күчүнө карата, өзгөчө айыл жеринде муктаж болуп келет [29]. Ошол эле учурда эмгек ресурстарынын жогорку өсүү темпи керектүү жумуш орундары менен камсыз кылынган эмес жана ал өз кезегинде бул райондордо агрардык калктын өтө көбөйүп кетишине байланыштуу көйгөйдү курчуткан [109, 120]. Бул миграциянын жасалма мүнөзүн түшүндүрөт.

Максаттуу багытталган миграция агымынын негизинде пайда болгон улуттук өнүгүүнүн диспропорциялары ачык байкалып, идеологиялык интерпретацияны талап кылган. Коомдук өнүгүү мыйзамдарына таянып, республикалардын өнөр жайынын өнүгүүсүндөгү кескин секирикти жана индустриалдык тармактарда түпкү калктын аз санда иштегенин, региондо эмгек ресурстарынын ашыкча болушун жана ошол эле учурда иммиграция агымынын өтө чоң болушун, айылдагы массалык түрдөгү жумушсуздуктун шартында шаарлардагы жумушчу күчүнүн жетишсиздигин, шаардык калктын кескин өсүшүн жана түпкү улут өкүлдөрүнүн шаарлар менен өнөр жай өндүрүшүндө аз болушу сыяктуу көрүнүштөрдү кантип түшүндүрсө болот. Көп учурда башка жактан келген жана түпкү калктын иш менен камсыз болуп отурукташуусундагы карамакаршылыктар бул жерде жашаган элдердин улуттук өзгөчөлүгү жана жашоо образы менен түшүндүрүлгөн. «Калктын

агрардык эмгеке тартылышы» жана «жашаган жерлерине байлануу» жөнүндө жоболор жаралып, идеологиялаштырылган илим менен активтүү жайылтылган [22, 89, 135, 114]. Бул улуттук өзгөчөлүктөрдүн ролун жогору койгон өзүнчө бир методологиялык ыкма болгон. Мында тоталитардык системанын идеологиясы өзүнө имманенттүү болгон экономикалык детерминализм принцибинен кетеничтеп, процесстерди экономика чөйрөсүнө байланыштырып б.а. улуттук чөйрөдөгү процесстен туунду болгон «базистик чөйрөдөгү» жеке терминологияны колдонуп түшүндүргөн. [135; 109-6, 29; 120]. Экономикалык процесстердин деформациясын, элдердин улуттук өзгөчөлүгүнүн белгилери менен түшүндүрүү аны жок кылууга мүмкүн болбогон мүнөзгө ээ кылып, ар дайым иштөөчү факторго айландырган. Өнөр жайы өнүккөн райондордон квалификациялуу жумушчу күчүнүн ири агымдарын уюштурууга борбордук органдарга түрткү берген түпкү калктын территориялык жана профессионалдык мобилдүүлүгүнүн төмөн болушу жөнүндө шылтоолор да себепсиз болгон. Анткени адамдар өлкөнүн артта калган региондоруна гана массалык түрдө көчүрүлбөстөн СССРдин Украина Латвия, Эстония, кийинки жылдары Литва сыяктуу индустриалдык жактан жакшы өнүккөн республикаларга да көчүрүлгөн. Мындай учурда кадрлардын квалификациясынын төмөнгү, профессионалдык жана территориялык мобилдүүлүктүн өзгөчөлүктөрү жана башкалар жөнүндө сөз да болгон эмес. Анын себебин түшүндүрүүдө миф түрүндөгү жалпы союздук кызыкчылыктар, жумушчу күчүнүн жетишсиздиги, түпкү калктын табыгый өсүү темпинин төмөн болушу ж.б. сыяктуу башка сценарий колдонулган.

Өнөр жайдын жана өндүрүштүн башка түрлөрүн алынып келинген жумушчу күчүнүн эсебинен өнүктүрүү, коомдо сейрек кездешүүчү көрүнүш - республикалардын өнүгүүсүндөгү социалдык-экономикалык жана алардын түпкү улуттун социалдык-экономикалык деңгээлинин айырмачылыктарына алып келген [47]. Себеби республикалардын өнүгүү деңгээлинин өсүшү социалдык-класстар жана түпкү улуттун жашоо шартынын тиешелүү өзгөрүшү менен коштолгон эмес. Өзүнүн маанилүү белгилери боюнча ушундай окшош көрүнүш баардык республикаларда орун алган. Биринчиден, бул түпкү жана көчүп келген калктын отрукташуу мүнөзүндөгү айырма. Экинчиден, иш менен камсыз болуунун тармактык жана профессионалдык структурасындагы айырма. Үчүнчүдөн, жогоруда аталган эки топтун натыйжасы катары элдердин негизги массасынын жашоо шарты менен деңгээлиндеги айырмачылыктардын өзгөчөлүктөрү иммиграциянын мүнөзүнө байланыштуу болуп, жүргүзүлгөн саясаттын түз натыйжасы болгон. Анын негизги агымы ири өнөр жай ишканаларынын курулушу менен шартталган жана албетте өндүрүштүк жана социалдык инфраструктурасы өнүккөн райондорго, биринчи ирээтте чоң, көп учурда борбор шаарларга багытталган. Түпкү жана көчүп келген калктын отурукташуусундагы ачык көрүнгөн өзгөчөлүктөргө байланыштуу этникалык обочолонуу, шаардык жана айылдык калктын жашоо образы, деңгээли жана укладындагы айырмачылыктардын үстүнөн баскан.

Шаар жана айылдын ортосундагы социалдык-экономикалык айырмачлыктар калктын этникалык курамындагы айырмачлыктар менен дал келип, улуттар ортосундагы мамилелердин дезинтеграциясы жана шаар менен айылдын ортосундагы социалдык-экономикалык айырмачлыктарды жоюу көйгөйү катары тередеп, көпчүлүк республикаларда өзгөчө социалдык-саясий мааниге ээ болгон. Улуттук чөйрөдөгү деформациялар коомдогу социалдык кырдаалдардын олуттуу булактарынын бири болуп калды. СССРдин акыркы жылдарында улуттук чөйрөдөгү деформациялардын тескери таасири күч алган. Командалык система улуттук өнүгүүнүн негизине шек келтирип, кыйраткан жана коомдук системанын бузулушун тездеткен. Алардын чечилбегендиги коомдогу социалдык жана улуттар аралык кырдаалдын туруктуу булагына айланды.

Үчүнчү бөлүм: - «Трансформациялык төмөндөө: маңызы жана обективдүү мүнөзү». Социалистик системанын кулашы менен кыска мөөнөт аралыгында коомдун экономикалык жана социалдык сыяктуу фундаменталдуу мыйзамдары өзгөргөн. Башкача айтканда өндүрүш каражаттарына карата мамлекеттик менчикке негизделген социалистик системадан жеке менчикке негизделген – рынок экономикасына өтүү менен коштолгон революция болгон. Ишканалардын бүткүл жашоо шарты түп тамырынан өзгөрүп, натыйжада баардык деңгээлдеги экономикалык система (эл чарбанын ишканалары менен тармактары,) эстен тайыган. Ушуга байланыштуу социалистик өлкөлөрдүн көпчүлүк өнөр жай жана айыл чарба өндүрүштөрү СССРдин кулашынан кийин олуттуу көйгөйлөргө дуушар болушуп, өндүрүштүн айрым бир түрлөрүн токтотууга же анын көлөмүн кескин кыскартууга аргасыз болушкан. Мурунку экономикалык системанын бузулушу, чарбалык байланыштардын үзүлүшү менен өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү кескин төмөндөп кеткен (айрым өлкөлөрдө жетимиш пайызга чейин).

Рынок мамилелерине өтүү, экономиканын либералдашуусу биринчи ирээтте баалардын либералдашуусун божомолдоштурат (3.1-сүрөтү). Ал, командалык экономиканын товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдүн тартыштыгы сыяктуу көйгөйлөрдү чечип, суроо-талап жана сунуш механизмин иштетет [86, 94, 128, 141]. Баалардын либералдашуусунун натыйжасында Кыргызстан менен импорттолуучу хиялык заттардын, темирдин, жыгачтын, газдын, мунай заттарынын жана унаа тарифтери жүз жана мин эсеге өскөн. Бул өз кезегинде продукциялардын өздүк наркынын кескин өсүшүнө алып келген [56, 76, 94]. Өнөр жайды иррационалдуу жайгаштыруу принциптеринин баардык көйгөйлөрү (заттардын камсыздоочуларынан жана сатуу рынокторуна алыс жайгашуу, башка жактан алынып келинүүчү заттарга жана комплект болуучуларга багытталуу, продукциялардын атаандашууга жөндөмсүздүгү жана өздүк наркынын жогорулугу) оркоюуп ачыкка чыккан [37]. Өндүрүштүн рационалдуу эмес структурасы, ишканалардын акы төлөөгө жөндөмсүздүгүнүн натыйжасы катары өз ара карыз болуу көйгөйү пайда

болгон.

3.1-сүрөтү. СССРдин тарап кетиши жана рынокко өтүүгө байланыштуу экономикалык шарттардын өзгөрүшү

Постсоциалистик өнөр жайга баалардын либералдашуусу менен бирге сырткы соодага жана валюта операцияларына монополдук абалдын алынып салынышы да чон таасир эткен. Сырткы соодага карата мамлекеттик монополиянын алынып салынышы, өлкөдө принципалдуу жаңы шартты түзгөн [25, 65]. Сырткы соода шарттарынын либералдаштырылышы, чет элдик товарлар менен атаандаштыктын пайда болушу жалпысынан КМШ өлкөлөрүнүн, анын ичинде Кыргызстандын көпчүлүк өнөр жай ишканаларынын атаандашууга жөндөмсүздүгүн көрсөткөн. Айрым бир маалыматтар боюнча СССРдин 70 пайызга жакын ишканалары рынокко өтүүгө даяр эмес эле (136). Совет ишканаларында өндүрүүлүчү, тартыштык экономика шартында кезекте туруп оной менен ала албаган продукциялардын басымдуу үлүшү суроо-талапка ээ болбой калган. Сырткы чек аранын ачылышы менен бул товарларынын өндүрүлүшү кыскарган же такыр токтогон. Маалыматтар боюнча сапатсыз, суроо-талапка ээ болбогон товарлардын өндүрүү көлөмүнүн кыскарышынын натыйжасында СССРдин курамындагы мурунку өлкөлөрдүн ИДПнын көлөмү 8–10%га төмөндөгөн [150]. Ушуга байланыштуу социалистик өлкөлөрдө көптөгөн өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшү олуттуу көйгөйлөргө дуушар болушуп, өндүрүштүн айрым бир түрлөрүн токтотууга же өндүрүү көлөмүн кыскартууга аргасыз болгон [20. 31. 104].

Кыргызстанда да баалардын кескин өсүшүнө, тектештер менен болгон байланыштардын үзүлүшүнө жана импорттолуу келген продукциялар менен атаандашууга жөндөмсүз болууга байланыштуу өнөр жай кескин төмөндөп, деградацияланып кеткен. 1995-жылы ИДПнын жана өндүрүш көлөмүнүн төмөндөшү өзүнүн эң төмөнкү чекитине жеткен. Кыргызстанда 1990-жылга салыштырганда өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү 1995-жылы 32, 8 пайызды

түзгөн. Машина куруу тармактарында, курулуш материалдарынын өнөр жайында, тамак-аш жана жеңил өнөр жайында төмөндөө өтө сезилүүчү болгон. [37] (3.1-таблицасы).

3.1-таблицасы – Кыргыз Республикасында өнөр жай продукциясынын өндүрүлүшү (1990-ж. % менен)

Өнөр жайдын негизги тамактары	1990	1992	1994	1995	1996	1998	2000
Өнөр жай баардыгы	100	73,4	39,9	32,8	35,7	58,1	62,4
Электрэнергетика	100	90,9	88,6	89,5	99,5	85,4	114,4
Отун өнөр жайы	100	57,4	29,4	21,9	19,5	51,5	74,8
Түстүү металлургия	100	90,4	69,2	57,5	61,5	518,4	532,6
Машина куруу ж-а темир иштетүү	100	66,9	18,6	15,7	14,7	16,1	16,6
Жеңил өнөр жайы	100	92,8	51,6	33,1	33,5	29	30,1
Тамак-аш өнөр жайы	100	51,5	25,3	16,2	15,7	17,4	18

СССРдин курамындагы республикалардын тарап, рынок экономикасына өтүшүнөн кийин трансформациялык төмөндөө дээрлик баардык (Кытай менен Вьетнамдан тышкары) мурунку социалистик өлкөлөрдө болду [150]. Бүл ачык экономиканын шартындагы көпчүлүк ишканалардын атаандашууга жөндөмсүздүгүнүн жана экономиканын эффективтүү эмес моделинин кесепети катары жалып тамырына далил боло алат. Трансформациялык төмөндөө – бул социалдык-экономикалык системанын алмашуусу учурунда болуучу өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшүнүн өндүрүү көлөмүнүн кескин төмөндөп кетиши сыяктуу мыйзам ченемдүү корүнүш. Трансформациялык төмөндөөнүн себеби, жөн эле ошол учурдагы макроэкономикалык пропорциялардын балансынын бузулушу эмес, экономикалык системаны түп тамырынан кайра куруу керектиги. Бир экономикалык системанын чегинде болуучу каатчылыктан айырмаланып, трансформациялык төмөндөө коомдук мамилелердин жаңы системасына көнүү дегенди түшүндүрөт [73]. Трансформациялык төмөндөөнүн натыйжасында эл чарбанын тармактык структурасы 5-6 жылдын ичинде өзгөргөн (3.2-таблицасы). Өнөр жайдын жана жалпысынан эл чарбанын структурасы түп тамырынан бери өзгөргөн. Бул учурда структурасынын өзгөрүшү, негизинен совет мезгилиндеги ири өнөр жай ишканаларынын өндүрүү көлөмүнүн төмөндөп кетиши эсебинен болгон.

3.2-таблицасы – Кыргыз Республикасынын ИДПнын тармактык структурасы (% менен)

Көрсөткүчтөрдүн аталышы	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
баардыгы	100	100	100	100	100	100	100
Өнөр жай	26,4	27,4	32,1	25,1	20,5	12,0	11,1
Айыл жана токой чарбасы	32,9	35,4	37,5	39,1	38,4	40,7	46,3
Курулуш	7,7	6,4	3,9	5,4	3,4	6,1	6,0
Тейлөө чөйрөсү	30,4	26,1	21,8	25,7	31,6	33,9	29,8
Чистые налоги на продукты	2,6	4,6	4,6	4,6	6,2	7,3	6,9

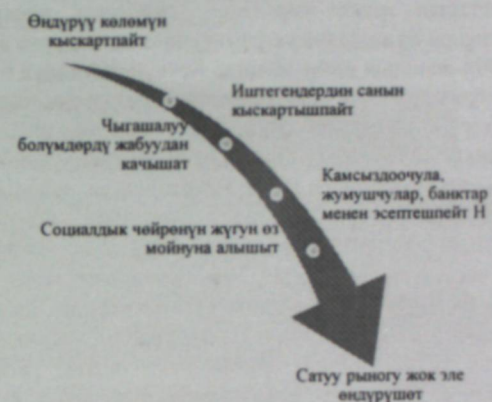
Бул учурда болгон трансформациялык төмөндөө процесстерин жалгыз эле терс планда кароого болбойт. Ал өзүндө оң сигнал менен тенденцияларды да алып жүрөт. Атаандашууга жөндөмсүз аскер продукцияларын өндүрүп чыгаруу натыйжасында өндүрүү көлөмүнүн төмөндөшү, тармактык структуранын өзгөрүшү жана мурда гипертрофировать этилген тармактардын кысылышы, жашоосу бүткөн экономиканын структуралык деформациясынын жоюлушу эсебинен структуралык жылышуулардын башталышы жөнүндө далилдейт. Экономиканын структуралык кайра курулушу сөзсүз түрдө өндүрүү көлөмүнүн түшүп кетиши менен коштолот [150, 94].

Биз өзүнчө алынган республика - Кыргызстанда сырткы рыноктон жабынып алып трансформациялык төмөндөөдөн кутула алат белек? СССРдин курамындагы ишканалар жана Кыргызстандын өнөр жай байланыштарынын экономикалык системасы, өндүрүштүн техникалык деңгээли жана ишканалардын атаандашууга жөндөмдүүлүгү, ишканалардын сырткы экономикалык иш-аракеттеринде монополияны сактап гана жашап кете алышын алдын ала шарттаган. Теориялык түрдө мурунку союздук ишканалардын байланыштарын үзбөй ошол бойдон калтырсак, ишканалардын иш-аракетин мурдагы кубаттуулукта сактап калсак болот эле деп айтса болот. Бирок, Кыргызстандын ири өнөр жай ишканалары үчүн бирчиден, транспорттук ташууларга, энергия булактарына, комплект болуучуларга бааларды сактап калыш керек эле, себеби негизги тектештер Россияда жайгашкан. Экинчиден, россиянын ишканаларын чет элдик атаандаштардын эмес, биздин ишканаларыбыздын продукцияларын сатып аласыңар деп милдеттендириш керек эле. Үчүнчүдөн, буга чейин көп учурда ашыкча болгон суроо-талапты мурунку көлөмдө калыбына келтириш керек эле. Төртүнчүдөн, импорттолуп келинүүчү товарлар үчүн сырткы чек араны жабыш керек эле. Жалпылап айтканда өнөр жайдын же өзүнчө ири ишканалардын мурунку деңгээлин сактап калуу үчүн алардын иштөө шартын б.а. мурунку экономикалык системаны сактап калуу керек болуучу. Бул өз кезегинде СССРди сактап, командалык экономика принциптерине кайтып келүү керектигин түшүндүрөт. Экономикалык адабиятта трансформациялык төмөндөөнүн себептери, натыйжалары, мыйзамченемдүүлүгү жана белгилүү бир деңгээлде анын позитивдүү мүнөзү кийинчээрек изилденген. Ал эми 1990-ж.ж. башында болсо КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары жана өкмөт өкүлдөрү өндүрүштүн катастрофа түрүндө түшүп кетишин болтурбоо үчүн эмне кылыш керек экендигин түшүнүшпөй өздөрүн жоготуп салышкан. Шарттар болбогондой тез өзгөрүп, кандайдыр бир чечим кабыл алууну талап кылган. Эмне болуп аткандыгына ой жүгүртүүгө убактыт да болгон эмес. Жаңы көйгөйдү, капиталистик экономика кандай иштеши керек экендиги жөнүндө ачык түшүнүгү жок эски социалистик жолдун чегинде чечүүгө аракет кылышкан. Башкача айтканда шарт түп тамырынан өзгөргөн. Ал эми маселени чечүү методдору жөнүндө ойлор мурдакыдай эле кала берген жана ушул

субективдүү фактор реформанын жүрүшүнө, тереңдиги менен темпине катуу таасир эткен. [31].

Трансформациялык төмөндөөнүн башталышынан кийин ага карата жооп катары өкмөттүн биринчи иш-аракети, мурунку структураны жана өнөр жайдын өндүрүү көлөмүн сактап калууга багытталган. Өнөр жай өндүрүшүнүн түшүп кетиши адегенде убактылуу кыйынчылыктардан улам келип чыккан кыска мөөнөттүү көрүнүш катары каралган. Себептерин 1) жетекчилик кылууну билбөөдөн, 2) жабдыктардын эскиришинен, 3) жүгүртүлүүчү каражаттардын жетишсиздигинен, 4) салык ставкаларынын жогору болушунан, 5) улуттук валютанын түшүп кетишинен, 6) сатып алуучулардын каражаттарынын жоктугунан ж.б. көрүшкөн. Өнөр жайды реструкциялоодо өкмөт совет мезгилиндегидей эле жаңы ири мамлекеттик ишканаларды курууга үмүт кылган. Түркия өкмөтүнүн насыясы боюнча Ысык-Атада жүн фабрикасы, Бишкекте эмерек фабрикасы, Токмокто «Ак-Марал» радиозаводу курулган. Европанын реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкынын насыясы боюнча Джалал-Абадда балдар тамагын жана минералдык сууларды чыгаруу боюнча мамлекеттик заводдор курулган. Бул насыялар боюнча бир да өнөр жай долбоору иштеген жок. СССРдин ири тартыштык рыногу да иштебей калган жана аны менен бирге бизнес-долбоорлордун иштебей калышына мамлекет тобокелчиликти өз мойнуна алган учурдагы өнөр жайды өнүктүрүү стратегиясы жаңы шартка туура келбейт эле[38].

Ишкерлер ишканаларды реструктуризациялап, түп тамырынан өзгөртүп, жаңы шартка ылайыкташтыруу боюнча чара колдонушкан эмес. Сатуу көлөмдөрүнүн кескин түшүп кетишине байланыштуу өндүрүү көлөмүн кыскартуу, чыгашалуу бөлүмдөрүнүн иш-аракеттерин токтотуу, иштегендердин санын кыскартуу ж.б. чараларды колдонуу ордуна көпчүлүк ишканалар көйгөйлөрдү көбөйтүп иштей беришкен (3.2-сүрөтү). Өкмөткө көп учурда акча саясатын жеңилдетүү, салык салуу артыкчылыктарын жана насыя алууга жеңилдетерди берүү, топтолгон карыздарды кечүү формасында аргасыз кадамдарга барган. Өкмөттүн кепилдиги менен ишканаларга бюджеттен ссудалар, жеңилдетилген чет элдик насыялар берилген. Бирок, канааттандырган баалар боюнча сатуу рынокторунун жоктугу шартында бул жардам кампаларда даяр продукциялардын топтолушуна же карыздардын андан ары көбөйүшүнө алпарган. Алдын ала билинген чыгашалуу ишканаларга колдоо көрсөтүү көйгөйдү чечкен эмес, тескерисинче каатчылыкты экономиканын башка субъектилерине таратып, тереңдеткен. Ишениктүү сатуу рынокторунун жоктугунан ишканалар улам кайра мамлекетке карыз сурап кайрылууга аргасыз болушкан[37].

3.2-сүрөтү. Өндүрүү көлөмүн сактап калуу максатында ишканалардын жүрүм-туруму

Өкмөт белгилүү бир прогресске карабастан чарбалык кылуунун жаңы шартында банкрот болушкан ири ишканаларды куткарууга аракет кылып, ырааты менен «эстен таяу» жана катуу монетардык саясаттарын жүргүзө алган жок. Мурунку өндүрүү көлөмүн калыбына келтирүүгө жана ишканаларга жеңилдетилген насыяларды берүүгө аракеттенип, банктарды ишканаларга жеңилдетилген шартта насыя берүүгө мажбурлаган. Натыйжада саясий басымдын негизинде кайтарылбас насыяларды беришип, Агроөнөржай банкы, Эл банкы, Дыйкан банкы, Сырткы экономикалык банк банкрот болушкан. «Кыргызстан» АКБ жана Өнөр жай курулуш банкы каатчылык абалга дуушар болушкан. 1993-ж. сентябр жана октябр айларында инфляция кайрадан жанданып, бир айдын ичинде 30%дан жогору болуп өскөн. Сомдун наркы төмөндөп кеткен. Кыргызстан гиперинфляция жана жаңыдан киргизилген валюта иштебей калышы босогосунда болуп калган. [48, 66].

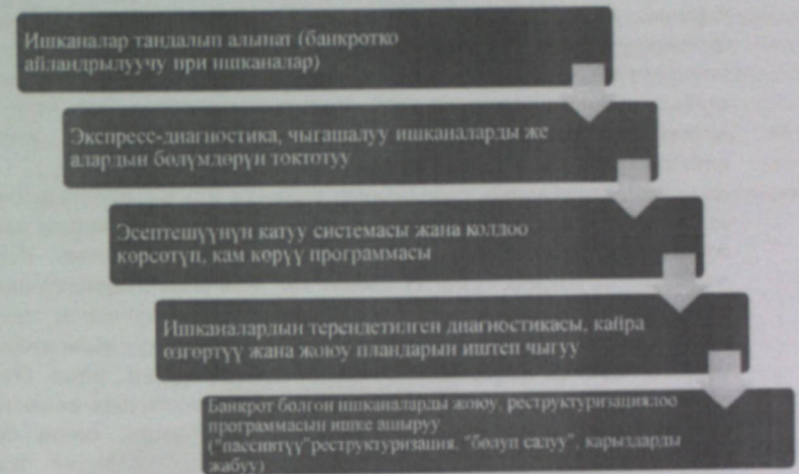
Батыш Европанын көпчүлүк өкмөттөрү мындай шартта катуу чараларды ырааты менен колдонушкан. Бир тараптан банкрот болгон ишканалар бюджеттин колдоосунан айрылышкан, экинчи тараптан банкрот кылуунун күчтүү кысымы уюштурулган[104, 100]. Кыргызстанда банкрот кылуу процедурасын колдонуунун тарыхый тажрыйбасы болгон эмес. Мына ошондуктан банкрот процедурасын массалык түрдө колдонуудан коркуп, Кыргызстандын жетекчилиги компромисс вариантын колдонгон. Өнөр жайды реформалоо концепциясы кийинкидей болгон: бир жагынан ири ишканаларды өзүнчө долбоорго бөлүп, реструктуризациялоо эсебинен мамлекеттин жардамы аркылуу өнөр жайды ири масштабда структуралык кайра куруу. Экинчи жагынан өнөр жай саясатынын концепциясы - ишканалар жана акционердик коомдорду «банкротко айландыруу» жөнүндө мыйзамдарды активтүү колдонуу, майда жана орто ишканаларды менчиктештирүү, ишкердиктин

өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү, бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттарын ишке киргизүү эсебинен программага кирбеген башка ишканаларды өз алдынча реструктуризацияланууга аргасыз кылуу [33].

1994-жылдын июнь айында Бүткүл дүйнөлүк банк бекитип, 1994-жылдын 7-октябрынан баардык ишканаларды реформалоо үчүн ири өнөр жай ишканаларын кайра өзгөртүп, институционалдык чөйрөнү түзүүгө Кыргыз Республикасында насыя жөнүндө макулдашуу ишине кирген. Ал убакытка 1990-ж. салыштырганда ИДП 50%га түшүп, жалпысынан өнөр жай денгээли 40%ды түзгөн. Программа өзүнүн ичине насыя берүү шарттарын, республикада жалпысынан экономикалык жана институционалдык реформаларды тездетүү боюнча чараларды киргизген. Ишканалардын рынок экономикасынын шартына көншү, бүткүл мамлекеттик экономикалык саясаттын (салык, соода, атаандашуу үчүн шарттарды түзүү, реалдуу менчиктештирүү, банкрот кылуу, жумуштан бошогондорду социалдык коргоо) реформасы менен коштолуш керек эле. PESAC программасынын өтө маанилүү бөлүгүн ири чыгашалуу мамлекеттик ишканаларды реструктуризациялоо же жок кылуу боюнча чаралар түзгөн. Өнөр жай жана сырткы соода министирлигинин болушуна карабастан Агенттик түзүлгөн. Агенттик, өкмөт менен бекитилген иш алгоритмин колдонуп, ишканаларды реструктуризациялоо жана жок кылуу боюнча чараларды ишке ашырышы керек эле. (3.3-сүрөтү).

Программаны бүтүрүү жыйынтыктары боюнча өкмөттүн документтери жана Бүткүл дүйнөлүк банктын меморандумунун маалыматтарынын негизинде Агенттиктин иш-аракетин жалпысынан ийгиликтүү болгон деп айтса болот [191]. Диагностикалык изилдөөлөрдүн негизинде 21 ишкана жашоого жөндөмсүз деп кабыл алынып, жок кылуу аркылуу «бөлүп чыгуу» методу менен реструктуризацияланган. Төрт ишкана жашоого жөндөмсүз катары кабыл алынап, жок кылынган. Төрт ишкана, анын экөөнө көп каражат жумшалып, аларды реструктуризациялоо боюнча процедуралар башталса да, ар кандай себептерге байланыштуу программадан чыгарылып салынган. Кайра өзгөртүлгөн баардык ишканалар биринчи жылдары туруктуу иштешкен. PESAC ишканалары боюнча өндүрүү көлөмүнүн көрсөткүчү оң болгон. Ишканалар бюджетке жана башка насыя берүүчүлөргө көйгөй жаратпай калышкан. Кайра өзгөртүлгөн ишканалардын бюджетке, социалдык фондго, жумушчуларга акы төлөп бергендигин эске алуу менен программа боюнча чыгымдар 1997-жылдын аягына эки жылдын ичинде өзүн акташкан. Ушуну менен бирге баардык ишканалар дароо эле көпкө финансылык көз карандысыз болуп калат деп ишенүү болбойт эле, себеби ишканалардын эффективтүүлүгү реструктуризациялоодон тышкары дагы көптөгөн факторлордон көз каранды болот. Программа ишканаларды банкрот кылуу механизмин ишке киргизип, жашоого жөндөмсүз ишканалардын жок кылынышы, өлкөнүн экономикасын күчтүү кыларын көрсөттү. Ишканалардын жана мамлекеттин функциялары, социалдык чөйрөнүн жүгүн өз мойнуна алууга карата мамлекеттин жана ишкананын жоопкерчиликтерин бөлүштүрүү так түшүнүлүп калган[38]. Мамлекет иш жүзүндө өзүнчө ишканаларды реструктуризациялоого

жоопкерчиликти өз мойнуна албашы керек эле. Бирок, ушундай программанын кабыл алынышы аргасыз кадам болгон.

3.3-сүрөтү. Агенттиктин иштөө алгоритми

Төртүнчү бөлүм: - «Өнөр жай реформасынын аягына чыгарылбагандыгы» Мында PESAC программасынын ири өнөр жай ишкана секторун реструктуризациялоо боюнча өкмөттүн кийинки кадамдары иликтенген. Эгемдүүлүктүн биринчи жылдарында өнөр жай саясатынын концепциясы, программанын чегинде ири ишканаларды реструктуризациялоо же банкрот кылуу, жаңы менчик ээлери менен менчиктештирилген ишканалардын реструктуризациясы менен бирге жүрүп, жашоого жөндөмсүз ишканалар бюджет же банк тарабынан колдоодон кол жууп, банкрот кылуу процедурасына тартылат деп божомолдоштурулган. Бирок, бул саясат каалангандай ишке ашпай калган. Өкмөт банкрот кылуу процедурасын кенири колдонуу, финансы тартибин орнотуу, акционердик ишканаларга колдоо көрсөтүүнү токтотуу сыяктуу керектүү, бирок оорчундуу чараларды колдонуудан коркуп койгон. Бюджеттен ссуда катары чыгашалуу ишканаларга чоң каражаттар бөлүнүп, ошол эле учурда банкрот-ишканаларга карата катуу финансы кысымы уюштурулган эмес. Көпчүлүк ишканалар салыктан бошотулуп, ар дайым реструктуризацияланып турган жана жыйынтыгында ишканалардын бюджеттен алган ссудалары менен чет элдик насыялар боюнча карыздары кечирилип, өзүнчө ишкерлердин кызыкчылыгында убактылуу баажы салыктары киргизилген. Натыйжада, мамлекеттик менчик үлүшү жогору болгон көпчүлүк ишканалар үчүн бүгүнкү күнгө чейин чыгашалуу ишканалар көйгөй мүнөздүү. Өнөр жайга колдоо көрсөтүү боюнча программалардын

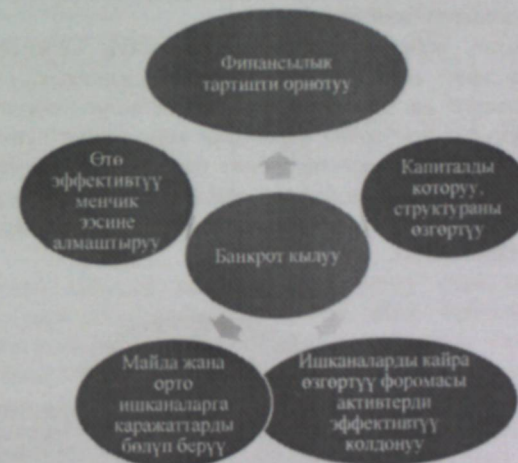
көптүгүнө карабастан республикада рентабелдүү эмес көптөгөн ишканалар иштейт, өзгөчө кайра иштетүүчү өнөр жайда. Бүгүнкү күнгө чейин өлкөдө коррупциялык же лоббисттик схемаларды уюштуруу куралы бойдон калып, өлкөнүн мыйзамын бузуп, жылына республиканын бюджетинен ссуда алып, чыгашалуу ишканалар иштеп келет[37]. Мамлекеттик ишканаларды жана акциялардын контролдук пакетине ээ болгон ачык акционердик коомдордун иш-аракетин оптималдаштыруу боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн атайын түзүлгөн ведомстволор аралык комиссиясы бир нече ирээт ишин токтотуп турган мамлекеттик ишканаларды жок кылуу жөнүндө чечим кийинкиге калды деп жарыялаганга аргасыз болууда.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийинки мезгил, продукцияларына суроо-талап кескин кыскарган шартта совет учурундагы ишканалардын өздөрүнөн-өзү акырындап жоюлуп бараткандыгы менен мүнөздөлөт. Ири ишканалар мамлекеттик колдоосуз иштей албайт эле. Менчиктештирилген ишканалар деле ишенимди актай алган жок, себеби алардын көбү финансы жана социалдык көйгөй жүгү менен менчиктештирилип, мурунку сатуу рыноктору жок жашап кетүүгө мүмкүнчүлүгү жок эле. Жашап кетүүнүн жана болбой койбос процесстин каражаты, менчиктештирилген ишканалардын ашыкча активтерин сатып түгөтүү, өндүрүш ишканаларын кампаларга, соода борборлоруна, техникалык тейлөө станцияларына, автоунаа токтотуучу жайларга ж.б. айландыруу болгон. Совет учурундагы ишканалардын азы гана өндүрүш иш-аракетин улантып кете алган жана ошондо да алар өндүрүштүк күч-кубаты мүмкүн кылган көлөмдөн жүздөгөн эсе аз өндүрүшкөн [38].

Өнөр жайды реструктуризациялоо процессинин маанилүү түзүүчүлөрүнүн бири чыгашалуу ишканаларды жоюу болуп эсептелинет. Банкрот кылуунун реалдуу механизмдин ишке киргизилиши экономиканын индустриалдык секторун реформалоонун көптөгөн маселелерин ишке ашырууга шарттарды камсыз кылат. Эгерде банкрот-ишканалардын көйгөйү чечилбесе анда финансы тартибин орнотууга, төлөөлөр каатчылыгын токтотууга, финансы секторунун жана жалпысынан экономиканын абалын жакшыртууга байланыштуу маселелер чечилбейт. Жашоого жөндөмсүз ишканалардын жоюлушу, экономиканы күчтүү кылат. Банкрот кылуу, банкрот-ишканалардын активтерин сатып, жаңы менчик ээлери менен эффективтүү колдонууну камсыз кылуу аркылуу жаңы ишканалар үчүн шарт түзүп берүү жана капиталды кайра бөлүштүрүү жолун түшүндүрөт. Банкрот кылуу ишканаларды кайра өзгөртүүнүн бир формасын, менчик ээсин, өндүрүү продукциясын ж.б. алмаштырууну түшүндүрөт. (4.1-сүрөтү). Чыгашалуу ишканаларды жоюу – экономиканы структуралык кайра куруунун маанилүү негиздеринин бири.

Кыргызстандын 1990-ж.ж. өнөр жай саясаты чыгашалуу ишканаларга карата банкрот кылуу кысымын уюштуруу маселесин ишке ашыра алган жок. Натыйжада 1990-ж.ж. акырына чейин жана кийинки жылдары да өнөр жайда көптөгөн чыгашалуу ишканалар сакталып кала берди. Банкрот кылуу процесси биздин каалообуздан, банкрот кылуунун формалдуу процессин баштоону

каалабагандыктан көз каранды эместигин билүү керек. Эгерде ал ачык формада жүргүзөлбөсө, бары бир жабык формада стихиялуу түрдө жүрөт. Мындай учурда кредиторлордун жыйыны менен дайындалган атайын ликвидатордун көзөмөлү алдында бул процессти жүргүзүү ордуна менчик ээлери же ишканалардын директорлорунун көзөмөлү менен жоюунун мыйзамсыз процесси орун алат. Ал мүлктү мыйзамсыз сатып түгөтүү формасы, ага өткөн жылдарда көп мисалдар болгон же ишканалардын жетекчилиги алдында карыздарды өз каалоосу боюнча тандап, өзүнчө кредиторлордун карыздарын жабуу формасы түрүндөгү жолдор аркылуу жүргүзүлөт. Иш жүзүндө 1990-ж.ж. банкрот кылуу, жоюуп салуу процесси мыйзам чегинде эмес, ишканалардын дирекциясы жана демилгелүү кредиторлор түшүнүшкөндөй интенсивтүү жүрүп турган[38].

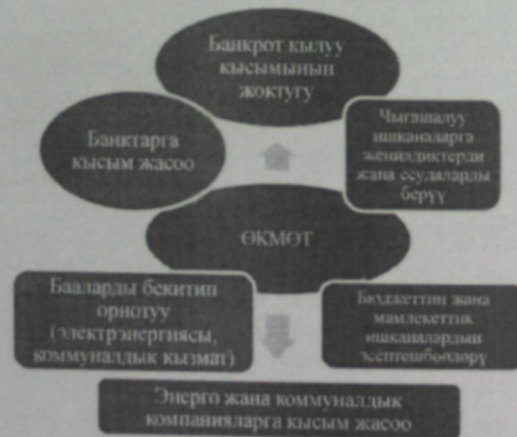

4.1-сүрөтү. Чыгашалуу ишканаларды банкрот кылуу функциялары

PESAC программасында биринчи жолу колдонулган чыгашалуу ишканаларды жашоого жөндөмдүү жана жоюлуучу бөлүктөргө бөлүү схемасы өкмөт менен бир эле банкрот-ишканалар үчүн бир нече жолу колдонулган. Башында чыгашалуу ишканаларды банкрот кылуу схемасы кийин өзүнүн карама кашысына айланып, банкрот кылуудан ар дайым качуу жолуна айланган. Кыргыз Республикасынын «банкрот кылуу жөнүндө» мыйзамына, аны банкрот кылуу куралынан «чарбалык кылган субъект катары карызы бар ишканаларды реабилитациялоо процедурасын жүргүзүүдө анын жашоого жөндөмдүүлүгүн сактап калууга» багытталган «ишканаларды кайра калыбына келтирүү мыйзам долбооруна» айландыруу боюнча өзгөртүүлөр киргизилген. Анын 1990-ж.ж. башында ишке ашпай калган өнөр жай саясаты менен жалпы тамыры бар[37]. Башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй мындай учурда кредиторлор банкрот кылуу процессин колдонуудан качышат.

Экономикада кудуретсиз ишканалардын көп санда болушу, банкрот кылуу коркунучунун реалдуу кысымынын жоктугу акы төлөп бербөө каатчылыгын жаратты. Ишканалардын камсыздоочуларга, бюджетке, коммуналдык кызматтарына, автоунаа кызматына акы төлөп бербөөсү массалык мүнөзгө ээ болгон. Акы төлөп бербөөлүк иш жүзүндө жашоого жөндөмдүү ишканаларга ордунан турууга мүмкүнчүлүк бербей өтө оорчундуу натыйжаларга алып барган. 1990-ж.ж. акы төлөп бербөөлүк көйгөйү ошол учурда КМШ өлкөлөрүнүн өнөр жайында экономикалык шартты аныктаган негизги факторлордун бири болуп калган. Акы төлөп бербөөлүк каатчылыгынын тамырлары, эффективтүү эмес чыгашалуу экономикада, анын рационалдуу эмес структурасында жана экономикада атаандашууга жөндөмсүз ишканалардын сакталышында жатат. Акы төлөп бербөөлүктүн жана бартердин негизги себеби – финансы тартибин орнотуу боюнча иш-аракеттердин жоктугу жана анын натыйжасында жашоого жөндөмдүү ишканалардын табыгый тандалуу процессинин жай жүрүшү.

Акы төлөп берүүгө жөндөмсүз болуунун себептери ишканалардын денгээли гана эмес, ошондой эле макроэкономикалык, ишканаларга карата сырткы себептерге да байланыштуу. Өкмөт менен жүргүзүлгөн өнөр жай саясаты көп учурда акы төлөп бербөөлүк көйгөйүнүн курчушуна өзү жардам берген. (4.2-сүрөт). Финансы тартибине байланыштуу көйгөй өнөр жай жана жалпысынан экономика үчүн мурдагыдай эле актуалдуу болуп келет. Өнөр жай ишканаларынын дебитордук жана кредитордук карыздары жогору бойдон калууда. (4.1-таблица).

4.2-сүрөтү. Акы төлөп бербөөлүк каатчылыгын оорлотууда өкмөттүн ролу

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн биринчи жылдарындагы реформалардын ыраатсыздыгы жана чечкинсиздиги жөнүндө айтууда, ал кайсы тарыхый контексте жүргүзүлгөндүгүн эске алуу керек. Реформаларды

жүргүзүүдөгү чечкинсиздиктин обективдүү тамыры болгон. Мамлекет революция учурунда күчтүү боло албайт [121]. Мамлекеттин алсыздыгы Кыргыз Республикасынын көз карансыздыгынын дээрлик отуз жылдан берки өкмөттүн жүрүм-турумун аныктаган негизги фактор болгон. Ал жүргүзүлгөн социалдык-экономикалык саясатты түшүнүү үчүн чон мааниге ээ. Дипломатия сыяктуу эле – ал мүмкүнчүлүк чеберчилиги. Демек ушундан улам өнөр жай саясаты да алсыз мамлекеттин шартында башкача болушу мүмкүн эмес эле. Мамлекеттин алсыздыгы ар кандай реформаларды жана өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө туура келген чек аранын мүмкүнчүлүктөрү менен чектөөлөрүн алдын ала аныктаган.

4.1-таблица – Өнөр жай ишканаларынын финансылык абалы (2000-2018-ж.ж.).

Көрсөткүчтөр	2000-ж.	2005-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2018-ж.
ИДП (номиналдык) (млн сом)	65357,9	100899,2	220369,3	423635,5	458027,4	557100,0
Өнөр жай продукция-н өндүрүлүшү, млн сом	44800,0	51216,6	126588,1	181026,7	205265,6	250640,1
Дебитордук карыз (млн сом)	10262,1	17475,5	25326,5	55157,1	50719,1	39671,2
ИДПга карата, дебитордук карыз%	15,7	17,3	11,5	13,0	13,0	7,1
ӨПга* карата дебитордук карыз (%)	22,9	34,1	20,0	30,5	30,5	15,8
Кредитордук карыз (млн сом)	9525,6	20432,3	30165,5	58115,3	54130,4	74590,1
ИДПга карата кредитордук карыз, %	14,6	20,3	13,7	13,7	13,7	13,4
ӨПга карата кредитордук карыз (%)	21,3	39,9	23,8	32,1	32,1	29,8
ИДПга карата карыз-дын жалпы сум-см (%)	30,3	37,6	25,3	26,7	26,7	20,5

*өнөр жай продукциясы

Өкмөткө коомдун колдоосуна ээ болуу үчүн ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыктары ортосунда эбин табууга туура келген. Ал жылдардагы өнөр жай саясаты бийликтин партиялык-чарба элитасы, өнөр жай лobbиси жана эмгек коллективи менен болгон компромисстин жыйынтыгы болгон.

Кыргызстандын өнөр жай саясаты эгемендүүлүктүн биринчи жылдарынан тартып эле социализм доорунда экономикалык саясат жөнүндө түзүлгөн мурунку түшүнүктөрдүн таасири алдында жүргүзүлгөн. Мурунку менталитет ири мамлекеттик ишканаларды куруу, чыгашалуу ишканаларды финансылык колдоо, мамлекеттик ишкердик деп аталган өндүрүштүн мурунку көлөмү менен структурасын сактап калууга аракеттенүү эсебинен өнөр жайды реиндустриализациялоо аракетине таасир эткен. Менталитеттин рудименттери чыгашалуу ири ишканаларга банкрот кылуу механизмин активтүү колдонууну каалабагандыка жана ошондой эле майда бизнеске жана жалпысынан ишкердикке ишенбегендикке таасир эткен[41].

Бешинчи бөлүм: «Кыргызстандын өнүктүрүү стратегиясында өнөр жай саясатынын ролу» Мында эгемендүүлүк жылдарында экономиканын жана өнөр жайдын структурасындагы өзгөрүүлөр, ыңгайлуу бизнес чөйрөнү түзүү маселелери жана стратегиялык өнөр жайды өнүктүрүү принциптери каралат. Кыргызстандын эгемендүүлүк жылдары экономиканын өнүгүүсү менен өнөр жай саясатынын максаты менен маселелери акырындап өзгөрүп келген. Эгерде

СССРдин кулашынан кийин негизги көйгөйлөр катары ири мамлекеттик ишканаларды акционерлештирүү, майда жана чакан өндүрүштү менчиктештирүү, чыгашалуу ишканаларды жоюуп, ири ишканаларды ирилештрүү жана реструктуризациялоо болгон болсо, бүгүнкү күндө негизги приоритеттердин арасында биринчи орунду майда жана орто бизнести өнүктүрүү, институционалдык чөйрөнү жакшыртуу, ЕАЭБке кирүү потенциалын прагматикалык колдонуу маселелери ээлейт. Мамлекеттин эгемендүүлүгү жылдары республиканын ИДПсынын тармактык структурасы өзгөрдү. Экономиканын секторлору ортосундагы катынаш да маанилүү денгээлде өзгөрдү. Өнөр жай секторунун жана айыл чарбанын үлүшү кыскарып, кызмат көрсөтүү секторунун үлүшү эки эседен көп өстү. Өнөр жай үлүшү совет мезгилиндеги өнөр жайдын стагнациясы жана кызмат көрсөтүү чөйрөсү менен курулуш тармактарынын тез өнүгүүсү эсебинен кыскарган. 1990-ж.ж. башында айыл чарбанын жана ири өнөр жайдын үлүшү басымдуу болгон Кыргызстандын экономикасынын структурасы салыштырмалуу кыска тарыхый убакытта жумушчу күчүн жана алтынды экспортко чыгарууга, товарларды (негизинен КЭРден) Борбордук Азия менен КМШ өлкөлөрүнө реэкспорт кылууга адистешкен экономикага айланды. Өлкөнүн экономикасы маанилүү денгээлде Кумтөрдөгү алтынды иштетүүчү ишканалардан, мигранттардын акчалай каражаттарынын которулушунан, РФнын экономикалык шартынан жана жана КЭРден алынуучу насыялардан көз каранды. Бул шарттар Кыргызстандын экономикасын сырткы тобокелчиликтерге дуушар кылып, башка өлкөлөрдүн экономикасы кантип өнүгүп аткандыгынан жана сырткы рыноктордо конъюнктура кандай экендигинен көз карандуулугун аныктайт [44].

Кыргыз Республикасынын экономикалык структурасы бүгүнкү күндө начар өнүккөн өлкөлөрдүн экономикасын элестетет. Ал кошумча наркынын үлүшү төмөн болгон тармактардын басымдуу үлүшү, жаны жумуш орундарынын жетишсиз темпте өсүшү, квалификацияланган жумушчу күчүнө карата суроо-талаптын төмөн болушу, өнүккөн өлкөлөргө жумуш издеп миграция кылган калктын көп болушу жана ИДПнын структурасында мигранттардан келип түшкөн каражаттардын басымдуулугу менен мүнөздөлөт. Бюджет ар дайым тартыш болууда, импорт болсо экспорттон дээрлик үч эсе ашык. Экспортко негизинен казып алуучу тармактар менен айыл чарбанын продукциялары чыгарылат. Кыргызстандын экономикасы структуранын фундаменталдык өзгөрүшүнө, акчалай которуулардан көп көз каранды болбоого, инвестициялык климаттын жакшыртылышына, сапаттуу жана баланстанган өсүшкө муктаж.

Приоритеттүү тармактарды аныктоого аракет жасалган учурда тартип катары экономикада буга чейин эле белгилүү болуп калган багыттар жөнүндө сөз болот. Бирок, ар кандай өлкөнүн экономикасында эчак эле бизнес менен тамыры тартылган талашсыз салыштырмалуу артыкчылыктары менен бирге көзгө көрүнбөгөн латенттик артыкчылыктар, көзгө көрүнө элек, кол тийбеген мүмкүнчүлүктөр «көзгө көрүнбөгөн рационалдуулуктар» (А.Хиршман) болот.

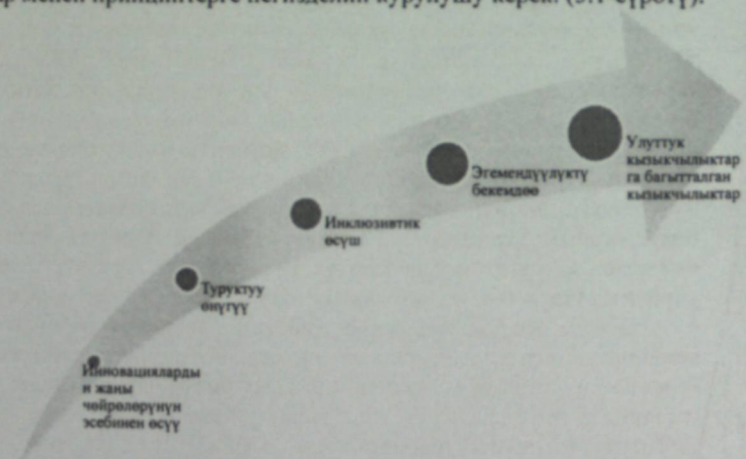
Бирок, ошол эле учурда жаны мүмкүнчүлүктөрдү кыялданып эле таба коюуга болбойт. Пайда боло элек тармактарды приоритеттүү кылып бөлүүгө болбойт. Бир гана бизнес «кармалап көрүү» жана традициялык эмес чечимдерди издөө жолдору аркылуу ушул бүгүнкү күндө көзгө көрүнбөгөн артыкчылыктарды табалат. Бул жерде сөз майда жана орто бизнес жөнүндө болууда. Заманбап өндүрүштүн стартап-компаниялары дароо эле ири өндүрүш түрүндө пайда боло калбайт. Өнүккөн өлкөлөрдө жаңы технологиялар көп учурда кийин чоңоюуп чоң өндүрүшкө айланган анча чоң эмес компаниялардын чегинде ойлонуп табылган.

Майда жана орто бизнестин өнүгүшүнө тоскоолдук кылган көп көйгөйлөр бар. Өзгөчө майда жана орто бизнеске биздиндей начар өнүккөн өлкөлөрдө бутуна туруу өтө оор. Начар өнүккөн өлкөлөргө суроо-талаптын төмөн болушу, жогорку пайыз ставкалары, күчтүү атаандаштык мүнөздүү. Майда жана орто бизнестин долбоорлорун ишке ашырууга мүмкүнчүлүктөр да тар. Аныктама боюнча майда жана орто бизнес капиталды көп талап кылбаган тармактарда гана иштей алат. Майда жана орто бизнестин субъектилери каражаттарын, эгерде эксклюзивдүү ноу-хау түрүндөгү артыкчылыктарга ээ болууну эске албаганда инвестициялык босого төмөн болгон тармактар менен иш-аракеттер чөйрөсүнө жумшайт. Тартип катары ал жөнөкөй квалификациясы менен эмгектин көп санда болушу жана технологиялары начар тармактар менен мүнөздөлөт. Мунун негизинде майда жана орто бизнес атаандаштык жогору болуп, салым кылынган капиталга пайданын нормасы анча чоң болбогон чөйрөдө иштейт. Баалар продукциянын өздүк наркына жакын болуп, көп учурда майда бизнес өз эмгегин эксплуатация кылуу эсебинен эптеп жашайт.

Эгерде Кыргызстан өнөр жай саясатына муктаж болсо да ал саясат атаандаштыкка зыян келтирип, өзүнчө ишканаларга же тармактарга артыкчылык берүүгө багытталбай негизинен ыңгайлуу бизнес-чөйрөнү жана инвестициялык саясатты стимулдаштыруу жолу аркылуу майда жана орто ишканаларды ар тараптуу колдоого багытталышы керек. Эң негизинен регионалдык рынокторунда атаандашуучу жеке сектордун түзүлүшүн стимулдаштырууга жана либералдуу калыптандруу чараларына көңүл бөлүү керек. Ички экономиканы кайра курмайынча ички жана сырткы инвестициялардын келишине эсеп кылуу кыйын. Өлкөдө иштеген мыйзамдар, салык режими сыртынан бизнестин өнүгүүсүнө жардам бергендей либералдуу болуп көрүнөт, бирок алар ушундай түшүнүксүз кылынып түзүлгөндүктөн көп учурда алардын талаптарын аткаруу мүмкүн эмес же аткарууга убакыт да каражат да жок. Бүдөмүк так эмес мыйзамдар инвесторлорго кошумча жүк болууда. Көпчүлүк нормативтик актылардын жетиштүү иштелип чыкпагандыгы эрежелердин өз каалашы боюнча колдонулушуна жана коррупцияга мүмкүнчүлүк менен мейкиндикти берүүдө. Иштеп жаткан нормативтик базаны жөнөкөйлөтүү максатында так эмес, кош маанилүү, керексиз жоболорду жок кылуу үчүн ар дайм ревизия жасап туруу керек [36].

Көйгөйдүн маңызы көп учурда инвестициялардын жоктугунда эмес, жалпысынан жеке бизнестин инвестицияларды көбөйтүүгө кызыгуусун

азайтып, бизнес кылууда салыштырмалуу жогорку чыгашаларга алып барган эффективдүү эмес экономикада. Регионалдык рынокторунда атаандашуучу жеке сектордун түзүлүшүн стимулдаштруу маселесин көңүл буруу маанилүү. Система түрүндө бизнес чөйрөнүн жакшыртылып турушу, өзүнчө ири өнөр жай долбоорлоруна караганда өтө манилүү жана ал өлкөнүн атаандашуу жөндөмдүүлүгүнө таасир этет. Кыргызстан экономикалык өсүү темпин жогорулатып, турукташтырууга өтө муктаж. Экономикалык өсүштүн анча жогору эмес, туруксуз темптери адамдардын жашоо-жыргалчылыгынын өсүшүнө тосколдук кылган факторлордун бири. Бирок, экономикалык өсүш бул максаттын максаты эмес. Ал коом үчүн маанилүү болгон максаттарга жетишүү каражаттары гана. Экономикалык өсүш учурдагы көйгөйдү тереңдетип, жаңыларынын пайда болушуна алып келбеши керек [148]. Мамлекеттин экономикасын жана өнөр жай саясатын өнүктүрүү стратегиясы белгилүү бир талаптар менен принциптерге негизделип курулушу керек. (5.1-сүрөтү).

5.1-сүрөтү. Өнөр жайды өнүктүрүү стратегиясынын принциптери

Экономикалык стратегия менен өнөр жай саясатынын акыркы максатын ар дайым эстен чыгарбоо керек. Канчалык максат так аныкталса, ошончолук ал эффективтүү болот. Өнүгүү стратегиясы менен өнөр жай саясатынын акыркы максаты – жарандардын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуу, кедейчиликти азайтуу, заманбап мамлекеттин ар кандай экономикалык саясатынын негизги максатынан логикалык келип чыгат. Калктын басымдуу болүгүнүн кейдейликте жашашы – кыргыз экономикасынын көйгөйлүү маселелеринин бири. Бул социалдык маселе гана эмес, ал ошондой эле экономикалык өсүшкө да тасирин тийгизиши мүмкүн. Кедейликтин деңгээли 30%дан жогору болгон айрым өлкөлөрдүн импортту толуктоо саясатына болгон ишеними, ички суроо-талаптын төмөн болушу менен коштолгон [168]. Майда жана орто бизнестин, фермердик чарбалардын өнүктүрүлүшү ИДПнын көрсөткүчтөрүнө анча таасир этпейт, бирок ал кедейликтин деңгээлин

азайтууга жана реформаларга коомдук колдоо көрсөтүүгө жакшы жардам берет [148].

Кедейчилик негизинен айыл жерлеринде, алыста жайгашкан айыл чарба региондорунда, майда шаарларда жана ири шаарлардын четтеринде орун алат. Демек, ушундан улам кедейчиликти азайтуу үчүн айыл чарба региондорун, айыл чарбаны жана айылды комплекстүү өнүктүрүүгө багытталган өнөр жай саясатын иштеп чыгуу керек. Акыркы 25 жана андан көп жылдар аралыгында экономикалык өсүш 7% же андан жогору болгон өлкөлөрдө өнүгүү өнөр жай өндүрүшүн жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүн өнүктүрүү эсебинен жетишилген [148]. Бирок, өнөр жай өндүрүшү сөзсүз эле шаардын өнөр жай өндүрүшүн түшүндүрбөйт. Кыргызстандын айыл жерлери өнөр жайды өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөрү чон. Өлкөдө өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын 15-20% гана кайра иштетилип, калганынын көбү сактоо учурнда жоголот.

Стратегияны өкмөт иштеп чыгып, экономиканын иштешине чөйрөнү камсыз кылат, бирок аягында жеке сектор өз каражатын жумшап, өлкөнүн экономикасын өнүктүрөт. Ошондуктан жеке бизнеске керектүү шарттарын түзүп бермейминче борбордон алыс жайгашкан облустардын көйгөйүн чечүү мүмкүн эмес. Азыркы учурда жеке бизнес айыл жерлерин өнүктүрүүгө каражатын жумшагысы келбейт, анткени пайдалуу эмес. Фирмалар сатуу рынокторунун жакындыгына, инфраструктуранын, коомдук кызмат көрсөтүүлөрдүн ж.б. элементтердин болушуна карата жайгашуу чечимин кабыл алышат. Бизнес мисалы, Баткен облусундагы суусу, коммуникациясы, электрэнергиясы жок «Лейлек» ЭЭА сыяктуу жерлерге барбайт. Мамлекеттин регионалдык саясаты, атаандашууга жөндөмдүү жана инвесторлорго кызыктуу кылыш үчүн начар өнүккөн райондордун инфраструктурасына инвестицияларды тартууга багытталышы керек. Айыл жерлеринде шаарга караганда жашоо жана бизнес кылуу арзан жана пайдалуу болгондой кылып айыл жерлерин өнүктүрүү өтө маанилүү [47].

Айыл жерлерин өнүктүрүүгө жалпы мамлекеттин, региондордун жана өзүнчө айылдын деңгээлинде татаал чаралардын комплекси талап кылынат. Айылды, өзгөчө туштүктө кошуна өлкөлөр менен чектеш жайгашкан айылдарды атаандашууга жөндөмдүү кылып, ал жака жеке инвесторлорду кызыктырып тартуу үчүн мамлекеттик инвестицияларды алардын социалдык жана өндүрүштүк инфраструктурасына жумшоо керек. Ушуну менен бирге айыл аймактарынын бюджетин ойлоноштуруп түзүү, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын укуктарын кеңейтүү, аймактарды өнүктүрүү маселесин чечүүгө жарандарды катыштруу, чечимди кабыл алуу механизмин децентрализациялоо боюнча борбор жана аймактар ортосунда салыктарды бөлүштүрүүнүн оптималдуу механизм иштеп чыгуу да зарыл.

КОРУТУНДУЛАРЫ

Өнөр жай саясаты өзүнүн пайда болгон учурунан баштап, бүгүнкү күнгө чейин өкмөттүн көз карашында маанилүү болгон тармактардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну жана өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүн тездетүүнү максат кылып келет. Ушундан улам өнөр жай саясатынын маселелерине өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн ар дайым кызыгып келүүсү бекеринен эмес. Өнөр жай саясатынын мазмуну, негизги максаттары жана объектиси тарыхый процесстин жүрүшүнө карата өзгөрүп турат. Жалпыбызга маалым болгондой өткөн акыркы жылдары өлкөнүн өнүгүү факторлору трансформацияланды. Бүгүнкү күндө кууш түшүнүктө экономикалык өсүштүн негизги булагы катары өнөр жай же салттуу тармактар гана эсептелинбейт ага ошондой эле экономикалык өсүштүн драйвери болола турган экономиканын ар кандай тармактары менен чөйрөлөрү да кирет. Өнөр жай саясаты азыркы учурда мурнку этаптардагы тике мүнөзүнөн айырмаланып, көбүнчө горизонталдуу мүнөзгө ээ. Биз өнөр жай саясатын, коомдун жашоо жыргалчылыгын жана улуттук экономиканын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында экономиканын структурасына же ишкердик чөйрөсүнө таасир этүүчү секторлорго, технологияларга же маселелерге карата багытталган мамлекеттик саясат чараларынын комплекси катары аныктайбыз.

Өнөр жай саясатынын эффективтүүлүгү ар кайсы өлкөдө ар кандай болуп айырмаланып турат. Ийгиликтүү өнөр жай саясаты, атаандаштыка колдоо көрсөтүүнүн туура теориясынан баштап, кадрларды даярдоого кеткен чыгымдар жана коомдун этникалык бир түрдүүлүгүнө чейин көп факторлору каатыйт. Ушундай болсо да биздин көз карашыбыз боюнча ийгиликтүү өнөр жай саясатынын жана жалпысынан экономикалык саясаттын негизги фактору – бул өлкөнүн жогорку жетекчилигинин туруктуу саясий эрки, эффективтүү мамлекеттик менеджмент жана коррупциянын төмөн болушу, башкаруучу элитанын кызыкчылыктары менен коомдун өнүгүү кызыкчылыктары жана максаттарынын дал келиши.

Командалык экономиканын өнөр жай саясаты формалдуу түрдө эгемендүү болгон республикалардын жана алардын түпкүлүктүү калкынын укуктарын бузууга алпарган. Советтер Союзунун кулашынын негизги себеби экономикалык көйгөйлөр эмес, союздук республикалардын улуттук кызыкчылыктарынын бузулушу болгон. Кыргызстандын өнөр жайы ар кандай жолдор жана ар түрдүү көп учурда экономикалык эмес факторлордун таасири алдында түзүлгөн жана ал, СССР кулагандан кийин анын тагдырына шек келтирген. Кыргызстандын өнөр жайынын, өзгөчө машина куруучу өнөр жайынын өнүгүү деңгээли, кенбайлыктардын жана углеводороддун ири запасына ээ болбогон агрардык өлкө үчүн жасалмалуу жогору болгон. Өнөр жайдын жасалмалуу жогору деңгээлине, региондо эмгек ресурстарынын ашыкча болушуна карабастан, ишканалар башка жактан алынып келинүүчү жумушчу күчү менен камсыз кылынгандыгы мисал болууда.

Башка республикалардан алынып келинүүчү жумушчу күчүнүн эсебинен өнөр жай жана башка өндүрүштүн иштеши, акыры аягында республиканын түпкү калкынын социалдык-экономикалык өнүгүү абалындагы айырмачылыктарды жаратып, тенсиздике алып келген. Анын натыйжасында республикалардын өнүгүү деңгээлинин өсүшү, түпкү калктын жашоо-шартынын, социалдык-класстык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөрүшү менен коштолгон эмес. Коомдук-экономикалык жана улуттук өнүгүүсүнүн ар башка багытталышы, мурдагы СССРдин көпчүлүк республикаларында калктын этносциалдык обочолонушуна алып келген.

Экономикалык мамилелердин жаны системасына өтүү учурунда сырткы соодага монополиянын жоюлушу, баалардын либералдаштуруусу көпчүлүк ишканалардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн ачып көрсөттү. Кыргыз өкмөтү, социалистик өнүгүүнүн эски жолуна таянып, трансформациялык төмөндөөгө тосколдук кылууга аракеттенген. Бирок, ушундай болсо да өкмөт чыгашалуу ири ишканаларды сактап калууга аракеттенип, ырааты менен «эстен таюу» жана катуу монетардык саясаттарын жүргүзө албай, жаңыдан эле киргизилген валютанын иштебей калышы жана гиперинфляция босогосунда сагалап калган.

Өнөр жай реформасынын концепциясы кийинкидей болгон: бир тарабынан - 1) мамлекеттин жардамы аркылуу өтө чоң ишканаларды өзүнчө долбоорго бөлүп, реструктуризациялоо эсебинен өнөр жайды ири масштабда структуралык кайра куруу. Экинчи тарабынан - 2) тиешелүү институционалдык чөйрөнү түзүү эсебинен программага кирбеген ишканаларды өз алдынча реструктуризацияланууга мажбур кылуу.

PESAC программасы тарабынан колдоого ээ болгон реформалар, ишканаларды план аркылуу калыптандыруу жүрүм-турумунан рынок аркылуу калыптандырылуучу жүрүм-турумга кайра багыттоого негизделген.

Кыргыз Республикасы PESAC менен башталган реформаларды кармап калып, совет мезгилиндеги өнөр жайды реструктуризациялоо боюнча кийинки кадамдарга баралган жок. Биздин өлкөдө ошол учурда ырааты менен катуу монетардык, анын ичинде бюджеттик чектөөлөр саясаты жүргүзүлгөн эмес. Өкмөт банкрот кылуу коркунучу кысымын да уюштура алган жок. Бул, карызды өз мөөнөтүндө төлөп бербөөлүк каапатчыгыгынын негизги себеби болгон. Совет мезгилиндеги ишканалардын реструктуризациясы бүгүнкү күнгө чейин аягына чыгале.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн биринчи жылдары реформалар чечкинсиз жана ыраатсыз жүргүзүлгөн деп сөз кылууда, ал реформалар кайсы тарыхый контексте жүргүзүлгөндүгүн эске алуу керек. Негизинен ар кандай реформаларды жана өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө туура келген чек аранын мүмкүнчүлүктөрү менен чектөөлөрүн мамлекеттин алсыздыгы алдын ала аныктаган. Өкмөткө коомдун колдоосуна ээ болуу үчүн ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыктары ортосунда эбин табууга туура келген. Ал жылдардагы өнөр жай саясаты бийликтин партиялык-чарба элитасы, өнөр жай лоббиси жана эмгек коллективи менен болгон компромисстин жыйынтыгы болгон.

Кыргызстандын өнөр жай саясаты, эгемендүүлүктүн биринчи жылдарынан тартып эле социализм доорунда экономикалык саясат жөнүндө түзүлгөн мурунку түшүнүктөрдүн таасири алдында жүргүзүлгөн. Мурунку менталитет, ири мамлекеттик ишканаларды куруу, чыгашалуу ишканаларды финансылык колдоо, мамлекеттик ишкердик деп аталган өндүрүштүн мурунку көлөмү менен структурасын сактап калууга аракеттенүү эсебинен өнөр жайды реиндустриализациялоо аракетинде таасир эткен. Менталитеттин рудименттери чыгашалуу ири ишканаларга карата банкрот кылуу механизмин активтүү колдонууну каалабагандык жана ошондой эле майда бизнеске жана жалпысынан ишкердике ишенбегендикке негизделген.

Кыргызстандын өнөр жай саясаты атаандаштыкка зыян келтирип, өзүнчө ишканаларга же тармактарга артыкчылык берүүгө багытталбай, ыңгайлуу бизнес-чөйрөнү жана инвестициялык саясатты стимулдаштыруу жолу аркылуу майда жана орто ишканаларга ар тараптуу колдоого көрсөтүүгө багытталышы керек. Кыргызстан экономикалык өсүү темпин жогорулатып, турукташтырууга өтө муктаж. Бирок, экономикалык өсүш - максаттын максаты эмес. Мамлекеттин улуттук экономикалык өнүгүү стратегиясы, экономикалык жана өнөр жай саясаты курула турган белгилүү бир талаптар менен принциптер бар. Өнөр жайды өнүктүрүүдө анын экологиялык натыйжаларын да эске алуу керек. Өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн инклюзивдүү б.а. баардыгын кучагына алуучу экономикалык өсүштү камсыз кылуу өтө маанилүү. Инклюзивдүү өсүш коомдун баардык катмарын, өлкөнүн баардык региондорун, өзгөчө калктын кедейликте жашаган бөлүгүн камтыйт. Калктын басымдуу бөлүгүнүн кедейликте жашашы бул социалдык көйгөй гана эмес, ал ошондой эле экономикалык өсүшкө тосколдук кылып, аны басандатышы мүмкүн. Кедейликти жеңилдетүү үчүн айыл чарбаны жана айыл чарба региондорун комплекстүү өнүктүрүүгө багытталган өнөр жай саясаты болушу керек. Кыргызстандын айыл жерлеринде өнөр жайды өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр кенен. Бирок, эгерде жеке бизнеске тиешелүү шарттар түзүлүп берилбесе, борбордон алыс жайгашкан облустарды өнүктүрүү көйгөйүн чечүү мүмкүн эмес.

ЕАЭБке кирип, биз иш жүзүндө өлкөбүздүн өнүгүү жолун алдын ала аныктадык. Андыктан азыр өнүккөн донор-өлкөлрдүн экономикасына «жармашып» алып өзүбүз үчүн экономикалык уя табышыбыз зарыл. Ошол эле учурда экономикабыздын абалын эске алып, гигант өлкөлөрдүн бирикмесине кирүүдө экономикалык эгемендүүлүгүбүз өтө эле жука жана ал оңой сынып калышы мүмкүн экендигин да унутпашыбыз керек.

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин улуттук көйгөйлөр өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Кыргыз улутун, республиканын чегинде элдердин этникалар аралык өз ара мамилелерин социалдык-экономикалык өнүктүрүү көйгөйлөрү сакталып кала берүүдө.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.

Биринчиден, ишканалардын узак мөөнөткө туруктуу иштешине шарттарды түзүп берген өнөр жай саясаты керек. Эң мыкты стратегия, эгерде акыркы жылдардын тажрыйбасына таянсак - бул приоритеттүү тармактарды «бөлбөө» стратегиясы. Башкача айтканда экономиканын баардык тармактарында майда, орто жана ири бизнеске, аны менен бирге ички жана сырткы инвесторлорго бирдей шарттарды түзүп берүү керек дегенге барабар. Преференциялар сектордук мүнөзгө же кандайдыр бир башка белгиге ээ болушу мүмкүн, бирок министирликтин каалашы боюнча өзүнчө ишканаларга берилбеси керек.

Экинчиден, бул жерде биз Советтер союзу учурундагы өнөр жайды кайра калыбына келтирүү жөнүндө сөз кылган жокпуз. Акцент, майда жана орто ишканаларга, ишкердик демилгеге жасалышы керек. Кошумча нарктын көбүрөөк үлүшү жана жаңы тармактардын пайдасына структураны жылдыруу максатында сырткы рыноктордо ишканалардын атаандашууга жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча чаралардын комплексин иштеп чыгып, ушундай ишканалар үчүн адистерди даярдап, жаңы стартаптарга колдоо көрсөтүү керек. Мындан тышкары ошондой эле дагы тармакка кирүүгө бөгөттөрү аз жана атаандаштык катуу болгон тармактардан инновациялык рентаны берген жаңы технологиялуу тармактарды көздөй өтүүгө шарттар менен стимулдарды түзүп берүү маанилүү.

Үчүнчүдөн, өлкөнүн экономикасында ыңгайлүү ишкердик чөйрөнү түзүп берүү боюнча түп тамырынан өзгөртүүлөрдү жүргүзүү керек. Система түрүндө бизнес чөйрөнүн жакшыртылып турушу, өзүнчө ири өнөр жай долбоорлоруна караганда өтө маанилүү жана ал өлкөнүн атаандашуу жөндөмдүүлүгүнө таасир этет. Эң негизинен регионалдык рыноктордо атаандашуучу жеке сектордун түзүлүшүн стимулдаштырууга жана либералдуу калыптандруу чараларына көңүл бөлүү керек. Бүдөмүк жана так эмес мыйзамдар инвесторлорго кошумча жүк болууда. Көпчүлүк нормативтик актылардын жетиштүү иштелип чыкпагандыгы эрежелердин өз каалашы боюнча колдонулушуна жана коррупцияга мүмкүнчүлүктөрдү берүүдө. Иштеп жаткан нормативтик базаны жөнөкөйлөтүү үчүн кош маанилүү жана так эмес керексиз жоболорго ревизия жасап, өз убагында жок кылуу керек.

Төртүнчүдөн, өкмөттүн өкүлдөрү менен ишкерлер жана рыноктун аналитиктери ортосунда ар дайым аналитикалык кызматташуу процесси катары өнөр жай саясатынын кийинки кадамдарын издеп, аныктоо келечектүү деп эсептейбиз. Өнөр жай саясаты чараларынын натыйжалары система түрүндө иликтенип турушу зарыл. Ошондой эле ар кандай тармактык министирликтердин, жеке сектордун ассоциацияларынын жана ар кандай макро, мезо жана микро деңгээлдеги саясаттын башка уюмдарынын иш-аракеттери координацияланып турушу да маанилүү.

Бешичиден, улуттук өнүгүүнүн, билим берүү системасынын, илимий-изилдөө иштерин уюштуруунун максаттарын макудаштырып туруу зарыл. Билим

берүү денгээлин жогорулатуу менен бирге макулдашылган өнөр жай саясатынын болушу да шарт. Өтө келечектүү секторлордун өнүгүшү менен ага керектүү билимге ээ болушкан адамдарга суроо-талаптын өсүшүнө байланыштуу билим берүү менен илимге акчалай салымдарды жасап туруу зарыл.

Алтынчидан, айылды өзгөчө туштүктө кошуна өлкөлөр менен чектеш жайгашкан айылдарды атаандашууга жөндөмдүү кылып, ал жака жеке инвесторлду кызыктырып тартуу үчүн мамлекеттик инвестицияларды алардын социалдык жана өндүрүштүк инфраструктурсына жумшоо керек. Ушуну менен бирге айыл аймактарынын бюджетин ойлонуштуруп түзүү, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын укуктарын кеңейтүү, аймактарды өнүктүрүү маселесин чечүүгө жарандарды катыштруу, чечимди кабыл алуу механизмдин децентрализациялоо боюнча борбор жана аймактар ортосунда салыктарды бөлүштүрүүнүн оптималдуу механизмдин иштеп чыгуу да зарыл.

Жетинчиден, мамлекеттик башкарууну жакшыртууга, көз карандысыз сот системасын түзүүгө, институционалдык чөйрөнү өркүндөтүп, мамлекеттик органдарда коррупцияга мүмкүнчүлүктөрдү чектөөгө көңүл буруш керек.

Сегизинчиден, социалдык-экономикалык өнүгүү стратегияларын кабыл алып, аларды ишке ашырууда кийин жетекчи болуучулар аткарууга милдеттендрүүчү документтердин параметрлерин козөмөлдөөнүн керектүү механизмдин иштеп чыгып бекитүү керек. Республиканы өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүк максаттарын ишке ашыруу үчүн кийинки жеткчи узак мөөнөттүк программаны аткаруудан баш тартпашына кепилдик, башкача айтканда саясий элитанын консенсусу болушу шарт.

Тогузунчудан, мамлекеттер аралык бирикмелерге кирүүдө анын кызыкчылыктары алдында республиканын улуттук кызыкчылыктарынын приоритеттүү принциби талашсыз түрдө сакталгандай форманы аныктап бекитүү керек.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА БАСЫЛЫП ЖАРЫКА ЧЫККАН ЭМГЕКТЕР

1. Джаманкулов Б.С. Промышленная политика: сектор предприятий [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Управление государственным сектором в целях развития в переходный и постпереходный период в Кыргызстане: материалы конференции. – Бишкек, 1997. - С. 250-255.
2. Джаманкулов Б.С. Промышленная политика Кыргызской Республики 90-х годов [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2013. - № 2(16). – С.45-51. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148613>
3. Джаманкулов Б.С. Плюрализм экономической системы [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2013. - № 4(18). – С.36-42. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148593>
4. Джаманкулов Б.С. Угрозы национальному развитию [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2014. - № 1(19). – С.8-12. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148571>
5. Джаманкулов Б.С. Вызовы формирования денежного обращения, денежно-кредитной и бюджетной политики [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2014. - № 2(20). – С.4-8. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27150070>
6. Джаманкулов Б.С. Экономический прогресс и национальное развитие [Текст] / Б.С. Джаманкулов. – Бишкек: Триада, 2014. – 156 с.
7. Джаманкулов Б.С. Стратегия развития Кыргызской Республики и приоритетные отрасли [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. - 2015. - № 1(23). – С.16-20. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148514>
8. Джаманкулов Б.С. Экономические риски, угрозы и вызовы [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2015. - № 2(24). – С. 4-8. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27211047>
9. Джаманкулов Б.С. Транснациональные корпорации в Кыргызстане: реалии и перспективы [Текст] / Б.С. Джаманкулов, И.С. Шатманов, А.А. Орозонова, А.М. Исмаилахунова. – Бишкек: Техник, 2015. – 134 с.
10. Джаманкулов Б.С. Новые подходы в теории экономики развития [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. – 2016. - № 1 (26). - С.4-7. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26342461>
11. Джаманкулов Б.С. Промышленная политика суверенного Кыргызстана [Текст] / Б.С. Джаманкулов. – Бишкек: Триада, 2017. – 233 с.
12. Джаманкулов Б.С. Промышленная политика и условия инновационного развития [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономика и предпринимательство. - 2018. - № 7. - С. 74-81. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36876320>
13. Джаманкулов Б.С. Первоочередные задачи экономической политики [Текст] / Б.С. Джаманкулов // Экономика. - 2018. - № 1-2 (31). – С. 14-19.
14. Джаманкулов Б.С. Рудименты прежних подходов в экономической политике Кыргызстана [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономические

отношения. - 2018. - Том 8, № 4. - С. 675-689.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=36489679>

15. Джаманкулов Б.С. Первоочередные задачи экономической политики Кыргызстана [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Российское предпринимательство. — 2019. — Том 20. — № 1. - С. 457-471.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=37257328>

16. Джаманкулов Б.С. Развал СССР: последствия для промышленности Кыргызстана [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономика и предпринимательство. - 2019. - № 1 (102). - С. 194-198.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=37027697>

17. Джаманкулов Б.С. Кыргызстан: трансформационный спад начала 1990-х годов [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономика и предпринимательство. - 2019. - № 1 (102). - С. 486-490.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=37027757>

18. Джаманкулов Б.С. Опыт реструктуризации крупных предприятий промышленности Кыргызской Республики [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономика и предпринимательство. - 2019. - № 4.(105). - С. 510-514.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=37525044>

19. Джаманкулов Б.С. Структурные изменения в экономике Кыргызстана [Текст] / Б.С. Джаманкулов // М.: Экономические отношения. — 2019. — Том 9. № 2. — С. 819-832. <https://elibrary.ru/item.asp?id=39191629>

Джаманкулов Болот Сапаровичтин «08.00.01-Экономикалык теория» адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз Республикасынын өнөр жай саясаты: тарыхый жана экономикалык талдоо» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: өнөр жай саясаты, жасалма миграциясы, экономикалык жана улуттук өнүгүүнүн дивергенциясы, трансформациялык төмөндөө, PESAC программасы, стратегиялык өнүгүүнүн негиздери.

Изилдөөнүн объекти өнөр жай саясатынын теориясы болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргызстандагы советтик жана трансформациялык учурдагы өнөр жай саясатынын карама-каршылыктары саналат.

Изилдөөнүн максаты болуп Кыргызстандын өнөр жай саясатынын тарыхый жана экономикалык талдоосу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары. Изилдөөнүн теоретикалык жана методологиялык негиздери болуп өнөр жай саясаты боюнча ата мекендик жана чет өлкөлүк экономисттердин, өнүгүү экономикасы боюнча классикалык чыгармалары болгон. Изилдөө методологиясы тарыхый өнүгүү жана эволюционизм принциптерине негизделген. Теориялык сунуштардын жана алынган корутундулардын аргументациясы төмөндөгүдөй методологиялык ыкмалардын негиздеринде автор тарабынан ишке ашырылган: системалык ыкма жана социалдык базар экономикасынын теориясынын теориялык-методологиялык ыкма. Изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү экономикалык кубулуштарды изилдөө ыкмалары колдонулган: илимий абстракция ыкмасы, индукция жана дедукция, статистикалык жана экономикалык ыкма, графикалык сүрөттөмө ыкмасы.

Алынган жыйынтыктар. Улуттук экономиканын жана өнөр жайларынын атаандашууга жөндөмдүүлүгүнүн критерийлерине жараша өнөр жай саясатынын негиздери системага салынган; тоталитаризмдин шартында улут аралык мамилелер начарлоосуна жана СССРдин кулаганына өнөр жай саясатынын басымдуу таасири аныкталган; системалык ыкманын негизинде Кыргызстандын экономикалык жана улуттук өнүгүүсүнүн дивергенциясына өнөр жай саясатынын кесепеттери иликтелген; трансформациялык төмөндөө учурунда өнөр жай саясатынын талдоосу жүргүзүлгөн; PESAC программасынын алкагында советтик учурундагы ири ишканалардын реструктуризациялоо Агенттигинин ишинин тажрыйбасы жана натыйжалары изилденген; ири өнөр жай ишканалары секторундагы реформасынын жыйынтыктары критикалык сынга алынган; социалисттик менталитеттин калдыктары бир катар натыйжасы аз долбоорлорго, мамлекеттик каражаттарды натыйжасыз пайдаланууга алып келгени көрсөтүлгөн; Кыргызстандын өнөр жай саясатынын стратегиялык өнүктүрүү боюнча негиздери системалаштырылган.

Пайдалануу даражасы. Изилдөөнүн теориялык тыянактары жана практикалык натыйжалары "Экономика илиминин тарыхы жана методологиясы", "Ишкердик", "Кризиске каршы менеджмент", "Улуттук экономика" окуу курстарында колдонууга болот. Иштелип чыккан практикалык сунуштар Экономика министрлиги тарабынан Кыргызстандын өнөр жайын өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгууда колдонулуп же эске алынышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Джаманкулова Болота Сапаровича на тему: «Промышленная политика Кыргызской Республики: историко-экономический анализ» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 – экономическая теория

Ключевые слова: промышленная политика, искусственная миграция, дивергенция экономического и национального развития, трансформационный спад, программа PESAC, принципы стратегического развития.

Объектом исследования является теория промышленной политики.

Предметом исследования являются противоречия промышленной политики в советский и трансформационный периоды в Кыргызстане.

Целью исследования является историко-экономический анализ промышленной политики Кыргызстана.

Методология исследования. Теоретической и методологической основой исследования явились труды классиков экономики развития, отечественных и зарубежных экономистов по вопросам промышленной политики. В ходе научной работы были использованы следующие методы изучения экономических явлений: метод научной абстракции, индуктивный и дедуктивный метод, статистико-экономический, метод графических изображений.

Полученные результаты и научная новизна исследования: На основе критериев конкурентоспособности отраслей и в целом национальной экономики систематизированы принципы эффективной промышленной политики; выявлено определяющее влияние промышленной политики в условиях тоталитаризма на обострение межнациональных отношений и распад СССР; на основе системного подхода исследовано влияние промышленной политики на дивергенцию экономического и национального развития Кыргызстана; сделан анализ промышленной политики в период трансформационного спада; исследованы опыт и результаты работы Агентства по реструктуризации крупных предприятий советского периода в рамках программы PESAC; критически рассмотрены результаты реформы сектора крупных предприятий промышленности; показано влияние рудиментов социалистического менталитета, приведших к ряду малоэффективных проектов, нерациональному использованию государственных средств; систематизированы принципы стратегического развития промышленной политики Кыргызстана).

Степень использования. Результаты, полученные в ходе исследования, имеют теоретическую значимость, которая заключается в развитии и углублении методологии исследования. Выводы и материалы диссертации могут быть использованы при разработке стратегических программ развития промышленности Кыргызстана.

Область применения. Теоретические положения и практические результаты диссертации могут быть использованы при чтении курса «История и методология экономической науки», «Предпринимательство», «Антикризисный менеджмент», «Национальная экономика». Разработанные практические рекомендации могут быть использованы или учтены Министерством экономики при разработке концепции промышленного развития Кыргызстана.

SUMMARY

Dzhamankulov Bolot Saparovich's dissertation on the theme: "Industrial policy of the Kyrgyz Republic: historical and economic analysis" for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.01 - Economic Theory

Keywords: industrial policy, artificial migration, divergence of economic and national development, transformational decline, PESAC program, principles of strategic development.

The object of research is the theory of industrial policy.

The subject of the research is the contradictions of industrial policy in the Soviet and transformation periods in Kyrgyzstan.

The purpose of the study is a historical and economic analysis of the industrial policy of Kyrgyzstan.

Research methodology. The theoretical and methodological basis of the study was the work of classics of development economics, domestic and foreign economists on industrial policy issues. In the course of scientific work, the following methods of studying economic phenomena were used: the method of scientific abstraction, the inductive and deductive method, the statistical-economic method of graphic images.

The results obtained and the scientific novelty of the study: Based on the criteria of competitiveness of industries and the national economy as a whole, the principles of an effective industrial policy are systematized; the decisive influence of industrial policy under totalitarianism on the aggravation of interethnic relations and the collapse of the USSR is revealed; on the basis of a systematic approach, the influence of industrial policy on the divergence of the economic and national development of Kyrgyzstan was investigated; an analysis of industrial policy during the period of transformational recession is made; the experience and results of the Agency's work on the restructuring of large enterprises of the Soviet period under the PESAC program were examined; critically examined the results of the reform of the sector of large industrial enterprises; the influence of the rudiments of the socialist mentality, which led to a number of ineffective projects, the irrational use of public funds, is shown the principles of strategic development of the industrial policy of Kyrgyzstan are systematized).

Degree of use. The results obtained during the study have theoretical significance, which consists in the development and deepening of the research methodology. Conclusions and materials of the thesis can be used in the development of strategic programs for the development of industry in Kyrgyzstan.

Application area. Theoretical provisions and practical results of the thesis can be used when reading the course "History and Methodology of Economic Science", "Entrepreneurship", "Crisis Management", "National Economy". The developed practical recommendations can be used or taken into account by the Ministry of Economy when developing the concept of industrial development of Kyrgyzstan.

1877